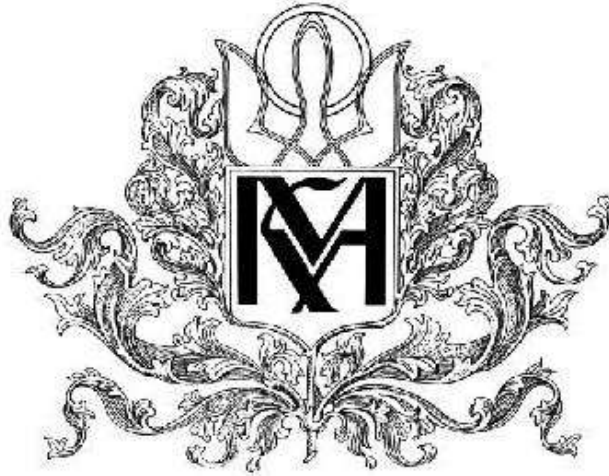

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Освітній ступінь - магістр

На тему:

«Роль суду в забезпеченні верховенства права в умовах воєнного стану»

Виконав:

Студент 2-року навчання
Спеціальності 081 Право
Васюк Данило Дмитрович

Керівник:

Цельєв Олексій Вікторович
кандидат юридичних наук, доцент кафедри

Рецензент _____
(Прізвище та ініціали)

Магістерська робота захищена з оцінкою

Секретар ЕК _____ «__»
_____ 20__ р.

Декларація

Академічної доброчесності

Я Васюк Данило Дмитрович студент 2 року навчання магістерської програми за спеціальністю 081 Право факультету правових наук НАУКМА підтверджую так:

- Написана мною дипломна робота на тему «Роль суду в забезпеченні верховенства права в умовах воєнного стану» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень передбачених п.3.1

Положення про академічну доброчесність здобувачів освіти у НАУКМА, зі змістом якого я ознайомлений.

- Я заявляю, що написана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

09 травня 2025

Васюк Д.Д.

Зміст:

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретико-правові засади верховенства права та воєнного стану.....	8
1.1. Верховенство права: поняття та складові принципи.....	8
1.2. Доступ до правосуддя, як складовий принцип верховенства права.....	18
1.3. Воєнний стан як особливий правовий режим: зміст, підстави запровадження..	16
Розділ 2. Вплив воєнного стану на реалізацію верховенства права.....	20
2.1. Обмеження прав людини під час воєнного стану.....	20
2.2. Реалізація принципу законності під час воєнного стан.....	27
2.3. Реалізація принципів правової визначеності, пропорційності під час воєнного стану.....	33
Розділ 3. Суд як гарант верховенства права під час воєнного стану.....	39
3.1. Судова практика в контексті захисту прав людини під час воєнного стан.....	39
3.2. Міжнародний досвід діяльності судів в умовах надзвичайних ситуації.....	51
3.3. Шляхи вдосконалення діяльності суду у період воєнного стану.....	57
Висновок.....	67

Вступ

Верховенство права є фундаментальним принципом, на якому базується діяльність демократичної держави. 24 лютого 2022 року Президент України підписав Указ про запровадження воєнного стану, який одразу був підтриманий Верховною Радою. Відповідно до статті 64 Конституції України, введення воєнного стану не обмежує права на судовий захист, і правосуддя повинно здійснюватися в установленому порядку[1]. У період воєнного стану роль судової влади у забезпеченні принципу верховенства права стає визначальною, адже саме судова система гарантує дотримання прав людини, забезпечує баланс між безпековими потребами держави та правовими інтересами громадян, а також слугує засобом утвердження справедливості навіть у найскладніших обставинах. Верховний Суд України підкреслює, що "суд залишається останньою інстанцією для захисту прав, свобод та інтересів особи, навіть тоді, коли країна знаходиться в умовах збройного конфлікту".

Науковці також акцентують увагу на викликах, які постають перед судовою системою в умовах війни. Зокрема, О. Костенко зазначає, що "забезпечення верховенства права в період воєнного стану полягає не лише у захисті конституційних прав громадян, але й у розбудові довіри до державних інституцій, які діють у надзвичайних обставинах"[2]. Ця довіра є основою стабільності держави та суспільства, а суди, як органи, що стоять на сторожі правопорядку, відіграють у цьому процесі ключову роль.

З іншого боку, варто підкреслити те, що особливість функціонування судової влади в умовах воєнного стану полягає також у пошуку нових форм роботи, адаптації до реалій, які часто змушують діяти в екстремальних умовах, зокрема у зоні бойових дій чи на окупованих територіях. Тобто у таких умовах судова система має демонструвати максимальну гнучкість, зберігаючи при цьому повагу до принципів правосуддя та міжнародних стандартів.

Загалом під час дії воєнного стану судді та працівники юстиції стикаються з численними загрозами. Небезпеку становить не лише країна-агресор, а й

окупація окремих територій, що може значно ускладнити судочинство. Зокрема, втрата контролю над частиною території України чи обстріли ракетами та авіаударами впливають на ефективність роботи судів. У таких умовах необхідно розробити нові підходи та механізми для здійснення правосуддя. Проте одним із ключових інструментів залишаються судові засідання, на яких приймаються рішення по суті справ.

Судова система України стикається з численними викликами: необхідністю швидкого розгляду справ, пов'язаних із військовими злочинами, забезпеченням доступу до правосуддя для внутрішньо переміщених осіб, захистом прав військовослужбовців та громадян, які постраждали від бойових дій. Важливим є також дотримання міжнародних стандартів, які вимагають ефективного розслідування порушень прав людини під час війни.

У сучасних умовах роль суду полягає не лише в підтриманні правового порядку, але й у захисті цінностей, які визначають демократичний устрій держави. Як зазначає Т. Коломоєць, "ефективне правосуддя є тією опорою, яка дозволяє суспільству зберігати стійкість і віру у справедливість навіть у часи найглибших потрясінь"[3]. Таким чином, судова влада не просто виконує свої прямі функції, але й стає одним із стовпів суспільного опору агресії.

Ця робота має на меті дослідити, як українська судова система забезпечує верховенство права в умовах воєнного стану, зосереджуючи увагу на викликах, які постають перед суддями, на адаптації судової практики до умов війни та на ролі судової влади у відновленні справедливості в період післявоєнного відновлення.

Актуальність теми: Питання забезпечення верховенства права в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальним у контексті сучасної ситуації в Україні. Війна, спричинена російською агресією, створює нові виклики для правової системи держави, зокрема для судової влади. Судова система має адаптуватися до умов надзвичайного стану, забезпечуючи дотримання законності, правопорядку та основоположних прав людини. У період війни ключовими є питання захисту прав громадян, військовослужбовців, осіб, які

постраждали від бойових дій, а також правосуддя у справах, пов'язаних із військовими злочинами. Верховенство права є основою функціонування демократичної держави, а його дотримання є гарантією стабільності суспільства навіть у надзвичайних обставинах. Судова система відіграє вирішальну роль у збереженні довіри суспільства до державних інституцій, забезпечуючи справедливість та законність. Дослідження цієї теми важливе для розуміння того, як українська судова система адаптується до викликів воєнного часу та які механізми використовуються для забезпечення правосуддя.

Дослідницьке питання: Як судова система України забезпечує верховенство права в умовах воєнного стану, адаптуючись до нових реалій та викликів, зокрема у контексті захисту прав людини, правосуддя у справах про військові злочини та гарантування стабільності правового порядку?

Дослідницька мета: Метою дослідження є аналіз ролі суду у забезпеченні верховенства права в умовах воєнного стану в Україні. Зокрема, дослідження покликане: Розкрити особливості функціонування судової системи в умовах війни. Визначити основні виклики, що постають перед судовою владою у цей період. Оцінити ефективність механізмів захисту прав людини, що використовуються в судочинстві. Виявити проблеми та запропонувати рекомендації для вдосконалення діяльності судів у надзвичайних умовах.

Об'єкт дослідження: Об'єктом дослідження є судова система України як ключовий елемент правової системи держави, що забезпечує захист прав людини та стабільність правового порядку в умовах воєнного стану.

Предмет дослідження: Предметом дослідження є роль та функції судової системи у забезпеченні верховенства права в умовах воєнного стану, зокрема у контексті розгляду справ, пов'язаних із військовими злочинами, захистом прав постраждалих від війни та підтриманням довіри суспільства до правових інститутів.

Методологія дослідження: Дослідження базується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи правового, соціологічного та порівняльного аналізу. Основні методи дослідження: Метод аналізу та синтезу – для вивчення

законодавчої бази, судових рішень та доктринальних підходів до функціонування судової системи в умовах воєнного стану.

Порівняльний метод – для аналізу досвіду інших країн, які стикалися із викликами війни або надзвичайного стану, з метою визначення ефективних практик. Соціологічний метод – для оцінки впливу війни на довіру громадян до судової системи, а також для аналізу доступності правосуддя в умовах війни. Історичний метод – для вивчення еволюції правових норм та механізмів правосуддя у періоди воєнних конфліктів. Кейс-стаді – аналіз конкретних судових справ, що мають значення для розуміння особливостей правосуддя в умовах воєнного стану. Ці методи дозволяють забезпечити всебічний підхід до дослідження, враховуючи як національні особливості судової системи України, так і міжнародний досвід.

Розділ 1. Теоретико-правові засади верховенства права та воєнного стану

1.1. Верховенство права: поняття та складові принципи.

Аналіз сучасної нормативної та наукової літератури показує, що концепція верховенства права є складною і багатогранною. Вона включає в себе різні елементи, які мають відмінну природу та призначення. Це ускладнює формулювання єдиного, універсального визначення цього поняття. У межах досліджуваної теми варто звернути увагу на кілька трактувань верховенства права, які відображають його ключові аспекти:

– панування права в суспільстві, що вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо (абз. 2 підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. [4]);

– принцип управління, відповідно до якого всі особи, установи та структури, державні і приватні, в тому числі сама держава, функціонують під дією законів, що були публічно прийняті, повною мірою виконуються та незалежно реалізуються судовими органами і які сумісні з міжнародними нормами та стандартами в сфері прав людини. Для цього також необхідні заходи, що забезпечують дотримання принципів примату права, рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, розподілу влади, участі в прийнятті рішень, правової визначеності, недопущення свавілля та процесуальної і правової транспарентності [5].

В обох випадках визнається комплексний характер верховенства права, що вимагає не лише його законодавчого закріплення, а розробки дієвих механізмів його запровадження в юридичну практику. Зрозуміло, що в умовах звичайного стану функціонування державно-правової організації суспільства в цьому повинні бути задіяні всі елементи верховенства права, що зумовлює необхідність їх кількісно-якісної характеристики. Так, на думку деяких авторів, основними елементами повної системи верховенства права є: 1) незалежна судова система та незалежні правозахисні інституції; 2) державні повноваження, що визначаються законами; 3) вільні та чесні вибори; 4) прозорий і підзвітний

доступ до політичної влади; 5) поліція та системи затримання, повноваження яких чітко визначені законами; 6) військові та охоронні системи, які функціонують згідно із законом; 7) доступ до правосуддя через компетентних і доступних юристів, а також відсутність перешкод у пошуку справедливості. Ці елементи підкріплюються відповідними функціональними вимогами, а саме: 1) усі закони однаково застосовуються до всіх громадян без дискримінації; 2) право на справедливий суд гарантується всім; 3) немає свавільних затримань, тортур і жорстокого, нелюдського поводження з затриманими/ув'язненими; 4) усі закони проголошуються відкрито і можуть бути перевірені громадянами; 5) відсутність ретроспективного застосування кримінального законодавства; 6) судова влада є професійною, інтелектуально незалежною та неупередженою; 7) влада черпає свої повноваження із законів; її рішення, політика та реалізація також підпадають під дію закону; 8) всі правоохоронні органи забезпечені належними засобами для виконання своїх завдань [6, с. 91-92].

Аналіз представлених та багатьох інших позицій дозволяє зробити висновок, що, попри певні відмінності в характеристиці складових верховенства права, є певна згода відносно ключових елементів. Це дає підстави уточнити перелік останніх шляхом включення до системи верховенства права: 1) справедливого, публічного і незалежного правосуддя та безперешкодного доступу до нього; 2) дотримання принципу законності та демократичності (розподіл влади, правило більшості в прийнятті політичних рішень); 3) прозорого доступу до політичної влади через вільні та чесні вибори (право голосу); 4) правового характеру влади (повноваження влади передбачено законом, розумне та справедливе їх виконання, владні рішення, політика та їх реалізація відповідають закону; заборона свавілля); 5) повага до прав людини; 6) юридичної визначеності; 7) недискримінації та рівності перед законом; 8) дотримання державою своїх зобов'язань як у межах міжнародного, так і національного права. Таке розуміння дозволяє погодитися з позицією Б.В. Малишева, що принцип верховенства права, є істотною характеристикою головних правовідносин (мета-правовідносин) між людиною та державою, що

складаються на основі суспільного договору та встановлюють загальний порядок для всіх інших правовідносин між цими суб'єктами [7, с. 18].

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що в умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають істотних змін під впливом зовнішніх загроз, які диктують необхідність запровадження певних обмежень. Такі обмеження мають об'єктивну природу і є наслідком потреби захисту територіальної цілісності, незалежності держави, а також забезпечення національної безпеки. Водночас, вони спрямовані на запобігання потенційним і реальним ризикам, що загрожують як суспільству в цілому, так і окремим правам і свободам громадян.

Важливо зазначити, що у межах концепції верховенства права запроваджені обмеження мають відповідати низці принципів вимог. По-перше, вони не повинні порушувати абсолютні, або ж природні, права людини, які не можуть бути обмежені навіть у період надзвичайних ситуацій. По-друге, такі заходи мають бути обґрунтованими, мати тимчасовий характер і чітко відповідати поставленій меті — захисту державності, суспільного порядку та прав громадян. У процесі дії воєнного стану найсуттєвіші зміни стосуються таких ключових аспектів верховенства права:

- Принцип законності та демократичності. У надзвичайних умовах відбувається тимчасовий перерозподіл повноважень між гілками влади. Зокрема, створюються військові адміністрації, які беруть на себе частину функцій органів місцевого самоврядування, а також запроваджуються нові механізми ухвалення рішень, які враховують кризовий стан.
- Прозорий доступ до політичної влади. У цей період обмежується реалізація права громадян на участь у виборах. Заборона проведення виборів стає однією з умов забезпечення законності та стабільності державної системи в умовах війни.
- Правовий характер влади. Військові дії та надзвичайний стан змушують органи державної влади діяти у рамках розширених дискреційних повноважень, що дозволяють швидко реагувати на кризові ситуації. Проте

важливо, щоб такі повноваження не виходили за межі правового поля та не ставали інструментом зловживань.

- Повага до прав людини. Незважаючи на складні умови, фундаментальні права та свободи залишаються під захистом правової системи. Однак окремі права можуть бути тимчасово обмежені заради суспільного інтересу. При цьому держава має забезпечити, щоб такі обмеження відповідали принципам пропорційності та необхідності.

Попри всі труднощі, концепція верховенства права залишається наріжним каменем правової системи навіть у часи війни. Саме цей принцип дозволяє досягти балансу між публічними та приватними інтересами, забезпечити ефективне функціонування державного апарату та гарантувати судовий захист громадянам. У період воєнного стану судова система має особливе значення, адже вона виступає інструментом захисту прав людини та стабільності правового порядку.

Крім того, проведення аналізу стану верховенства права є критично важливим для розуміння напрямів розвитку суспільства та вироблення механізмів мінімізації негативних наслідків війни. Такий аналіз дає можливість виявити слабкі сторони правової системи, розробити ефективні рішення для їх усунення та закласти основу для післявоєнного відновлення країни.

Сучасні події підтверджують, що верховенство права є єдиною альтернативою силі та злочинам. Як зазначають правознавці, майбутнє цивілізації можливе лише за умови пріоритету права над силовими методами вирішення конфліктів. Ця теза стає особливо актуальною у контексті війни, адже дотримання правових норм навіть у найскладніших обставинах є запорукою збереження людяності, стабільності та перспектив розвитку суспільства.

Отже, в умовах воєнного стану верховенство права залишається центральною основою функціонування державної системи та захисту прав людини, незважаючи на значні виклики, з якими стикається суспільство та державні інститути. Війна вимагає гнучкості та адаптації правових механізмів до кризових реалій, що часто супроводжується необхідністю обмеження певних

прав і свобод. Однак ці обмеження повинні бути тимчасовими, пропорційними. Незалежна судова система є наріжним каменем верховенства права, а її здатність забезпечити справедливе правосуддя у війні є показником ефективної поваги до верховенства права. Незважаючи на всі труднощі, українська судова влада демонструє свою стійкість і продовжує виконувати свої функції, особливо через впровадження цифрових технологій та дистанційне правосуддя. Водночас проблеми безпеки суддів, фінансового забезпечення судової системи та ефективного ведення справ залишаються актуальними і потребують подальшого вирішення. Воєнний стан вносить корективи в правову систему, змінює підхід до підсудності справ, розподілу повноважень і функціонування демократичних механізмів. Але навіть у найскладніших обставинах важливо відстоювати принципи законності, рівності перед законом і поваги до прав людини. Верховенство права має залишатися постійним мірилом для держави, оскільки є запорукою стабільності, справедливості та майбутнього відновлення країни. Війна випробовує силу правових інститутів, але водночас дозволяє виявити слабкі місця та вдосконалити правову систему, щоб забезпечити її стійкість до викликів сучасності. Тому повага до верховенства права в умовах воєнного стану - це не тільки необхідність забезпечення правопорядку, а й основа для відновлення демократичної держави після війни.

1.2 Доступ до правосуддя, як складовий принцип верховенства права

Судова гілка влади, як один із трьох стовпів демократичної системи, відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права. Головним завданням судів є здійснення правосуддя, а обов'язком держави – забезпечення доступу до нього. Цей доступ є не просто формальністю, а механізмом, що дозволяє особам ефективно захищати свої права та інтереси. На міжнародному рівні принцип доступу до правосуддя визнається одним із ключових елементів правової системи, гарантованим статтями 6 і 13 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) [7] та статтею 47 Хартії основних прав ЄС [8]. Доступ до правосуддя є

фундаментальною складовою принципу верховенства права, що забезпечує можливість кожної особи захищати свої права та свободи через судову систему.

Так у рішенні від 13 червня 2019 року № 4-р/2019 Конституційний Суд України наголосив, що законодавчо визначений механізм реалізації права на судовий захист, включаючи право на апеляційний перегляд справи, є однією з конституційних гарантій реалізації інших прав і свобод [9].

Крім того, у рішенні від 6 квітня 2022 року № 2-р(II)/2022 Конституційний Суд підкреслив, що законодавець має встановити такий обсяг права осіб на судовий захист, який забезпечував би його дієву реалізацію, а відмова судів у реалізації такої можливості може призвести до порушення гарантованого Конституцією України права на судовий захист [10].

Принцип верховенства права та довіра до судової влади формується крізь призму судових рішень. Він є неодмінним елементом верховенства демократії правової держави і особливо важливим для судової влади, оскільки саме судова система захищає права і свободи людини і громадянина.

Крім того, Верховний Суд підкреслює, що якість закону є складовою принципу верховенства права та гарантією застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. Відповідно до частини другої статті 3 Конституції України, головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини; забезпечення прав і свобод потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів, які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод.

Науковці також акцентують увагу на важливості доступу до правосуддя як складової верховенства права. У статті "Категорія 'якість закону як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону [11]" досліджується, що забезпечення прав і свобод потребує законодавчого закріплення механізмів, які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином своїх прав і свобод.

Також варто зазначити про складові доступу до правосуддя. Так першим є справедливий і публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом. Суд має бути органом, здатним ухвалювати обов'язкові рішення, і відповідати критеріям незалежності та неупередженості. Розгляд справ має відбуватися відкрито, з дотриманням права сторін на участь у процесі, надання доказів, рівність засобів і доступ до обґрунтованих рішень. Альтернативні механізми, такі як медіація чи омбудсмен, можуть доповнювати судову систему, але не замінювати її.

Наступним є правова допомога. Правова допомога забезпечує можливість звертатися до суду навіть особам із фінансовими труднощами. Вона включає як юридичне консультування, так і повне представництво в суді. У кримінальних провадженнях така допомога є обов'язковою, якщо це відповідає інтересам правосуддя.

Підсумовуючи все сказане вище, доступ до правосуддя є основоположним елементом принципу верховенства права, який гарантує захист прав і свобод навіть у найкритичніші часи. Війна створює численні виклики, що ускладнюють функціонування правової системи: руйнування судової інфраструктури, тимчасова окупація територій, масова міграція населення та зростання соціальної напруги. Попри це, держава зобов'язана забезпечити безперервність судочинства та надання правової допомоги всім, хто цього потребує. В умовах воєнного стану ключовим стало адаптування судової системи до нових реалій. Це включало евакуацію судів із зон бойових дій, впровадження інструментів електронного правосуддя та посилення доступу до безоплатної правової допомоги. Проте, об'єктивні обмеження, такі як фінансові бар'єри чи територіальна недоступність, залишаються серйозними проблемами, особливо для внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю та інших вразливих груп.

На міжнародному рівні право на доступ до правосуддя закріплено в статтях 6 і 13 Європейської конвенції з прав людини, а також у статті 47 Хартії основних прав ЄС. Ці документи вимагають від держав гарантувати справедливий і

публічний розгляд справ незалежним судом навіть у кризових ситуаціях. Судова практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що навіть у складних умовах держава повинна забезпечувати баланс між ефективністю правосуддя і захистом прав людини. В Україні, попри всі труднощі, держава намагається забезпечити доступ до правосуддя через впровадження сучасних технологій, розширення системи безоплатної правової допомоги та залучення міжнародних партнерів. Тим не менш, проблеми залишаються: тривалі строки розгляду справ, нестача суддів і обмежені ресурси впливають на якість та своєчасність правосуддя. Лише завдяки забезпеченню ефективної, прозорої та доступної судової системи можливо зберегти довіру до держави та сприяти її відновленню після завершення воєнних дій. У демократичній державі судова влада відіграє центральну роль у забезпеченні справедливості, а ефективний механізм доступу до правосуддя є не просто формальністю, а передумовою функціонування правової держави. Війна та надзвичайні обставини створюють нові виклики для судового процесу, які вимагають швидкої адаптації системи правосуддя до реалій воєнного стану, включаючи евакуацію судів, запровадження електронного правосуддя та поширення безоплатної правової допомоги. Незважаючи на значні труднощі, українська судова система продовжує діяти і забезпечує реалізацію конституційного права на судовий захист. Однак існують об'єктивні перешкоди для доступу до правосуддя, зокрема руйнування судової інфраструктури, відсутність суддів, тривалі терміни і недостатнє фінансування. Ця проблема особливо гостро стоїть для внутрішньо переміщених осіб, інвалідів та інших соціально вразливих груп, які стикаються з бар'єрами доступу до суду. На міжнародному рівні право доступу до правосуддя закріплено статтями 6 і 13 Європейської конвенції з прав людини та статтею 47 Хартії основних прав ЄС. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини, навіть у кризових ситуаціях держава зобов'язана забезпечити баланс між ефективністю судочинства та захистом прав людини. Україна активно впроваджує для цього цифрові технології, вдосконалює систему безоплатної правової допомоги та залучає міжнародних партнерів для підтримки правових

реформ. Важливо, що в реформуванні судової системи держава не тільки усуває існуючі проблеми, а й створює довгострокові механізми гарантування стабільності та ефективності судової влади навіть у надзвичайних ситуаціях. Довіра громадян до судової влади залежить від її незалежності, неупередженості та здатності забезпечити справедливе ставлення до справ. З цієї причини подальше вдосконалення судових процедур має стати одним з головних пріоритетів державної політики, тільки за рахунок зміцнення правових інститутів можна гарантувати верховенство права і демократичний розвиток країни.

1.3. Воєнний стан як особливий правовий режим: зміст, підстави запровадження.

24 лютого 2022 року Російська Федерація здійснила повномасштабне збройне вторгнення на територію незалежної України. У відповідь на цю агресію Президент України Володимир Зеленський підписав Указ №64/2022 [12] «Про введення воєнного стану в Україні», який був підтриманий Верховною Радою 300 голосами. Відповідно до цього Указу, воєнний стан було запроваджено з 5:30 ранку 24 лютого 2022 року строком на 30 діб у межах усіх областей України, включаючи місто Київ. Таке рішення прийнято на основі пропозицій Ради національної безпеки і оборони та відповідно до чинного законодавства, з метою реагування на збройну агресію з боку Російської Федерації.

Що таке воєнний стан? Питання «воєнного стану» більше детально регламентовано, як у Конституції, так і у профільному законодавстві. Відповідно до законів «Про оборону України» та «Правовий режим воєнного стану» - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності,

а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів[13].

Введення воєнного стану в Україні базується на положеннях Конституції, Закону «Про правовий режим воєнного стану» та указі Президента, який затверджується Верховною Радою. Окрім цього, варто звернути увагу на термін «стан війни» та його розмежування із поняттям «воєнний стан», адже в публічному дискурсі ці поняття часто плутають. Законодавство України не дає точного визначення терміну «стан війни», а його регулювання залишається недостатньо деталізованим. У Конституції зазначено лише, що Верховна Рада має право оголосити стан війни за поданням Президента. Додаткові аспекти цього процесу прописані в Законі «Про оборону України». З моменту офіційного оголошення стану війни або початку бойових дій автоматично настає так званий воєнний час, який завершується одночасно із припиненням стану війни. Проте чіткого визначення терміну «воєнний час» у національних нормативно-правових актах немає. Цікаво, що таке не доопрацювання у внутрішньому законодавстві суперечить нормам міжнародного права, зокрема Гаазькій Конвенції 1907 року. Відповідно до її положень, перед початком військових дій необхідно здійснити офіційне повідомлення через оголошення війни чи ультиматум із конкретними умовами. Також ці норми зобов'язують інформувати нейтральні держави про початок війни.

У сучасному міжнародному праві від традиційного оголошення війни відмовилися, оскільки цей акт дедалі частіше асоціюється з агресивною поведінкою або підготовкою до збройного нападу. У результаті держави практично перестали офіційно оголошувати війни, натомість вдаючись до військових дій під виглядом різноманітних операцій або повністю заперечуючи свою участь. Подібний підхід застосувала й Росія: спершу у 2014 році під час анексії Криму та розгортання бойових дій на сході України, а згодом у 2022 році, назвавши повномасштабну війну проти України «спеціальною військовою операцією». Ці дії мають міжнародно-правове регулювання. Відповідно до статті 1 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 року,

агресією вважається використання збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави, або будь-який інший акт, що суперечить Статуту ООН. Сам факт застосування сили однією державою першим є достатньою підставою для визнання її дій агресією.

Крім того, у статті 3 передбачено, що незалежно від оголошення війни певні дії вважаються актом агресії. Зокрема:

1. вторгнення або напад збройних сил держави на територію на територію інших держав, або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка із застосуванням сили анексія території іншої держави або частини її;
2. бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;
3. блокада портів або узбережжя держави збройними силами іншої держави;
4. напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили або морські і повітряні флоти іншої держави.

Таким чином, на відміну від терміну «воєнний стан» термін «стан війни» стосується зовнішньополітичних процесів. Щодо питання порядку запровадження воєнного стану. Відповідно до частини 1, 2 статті 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентіві України подає Рада національної безпеки і оборони України. Уразі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону[13].

Отже, введення воєнного стану в Україні стало реакцією на безпрецедентну агресію з боку Російської Федерації, яка почалася 24 лютого 2022 року. Це

рішення мало не тільки стратегічне, але і юридичне значення, оскільки воєнний стан - це особливий режим, який регулює функціонування державних інститутів, армії і суспільства в умовах збройних конфліктів. Його введення базується на нормах Конституції України, закону «Про правовий режим воєнного стану» та відповідному указі президента, затвердженому Верховною Радою. Незважаючи на відсутність вимог у міжнародному праві до офіційного оголошення війни, Росія намагалася маніпулювати термінологією як повноцінною агресією проти України як «спеціальною військовою операцією». Однак, згідно з Генеральною резолюцією ООН 3314 (XXIX), будь-яке застосування сили проти суверенної держави, включаючи окупацію території, бомбардування, блокаду або збройний напад, визнається актом агресії. Тому дії Росії з 2014 року, починаючи з анексії Криму і підтримки незаконних збройних формувань на сході України, а також всебічного вторгнення в 2022 році, є грубим порушенням міжнародного права. Важливо розрізнити поняття «воєнний стан» і «стан війни». Якщо перше поняття стосується внутрішнього правового режиму, встановленого з метою організації оборони і управління державою в умовах військової агресії, то друге поняття має зовнішньополітичний характер і є міжнародно-правовим статусом країни, яка бере участь у військових діях. Українське законодавство не містить достатнього визначення «стану війни», що суперечить нормам міжнародного права, зокрема Гаазькій конвенції 1907 року, яка передбачає офіційне повідомлення про початок бойових дій. Порядок введення воєнного стану в Україні чітко регламентований: ініціатива належить Раді національної безпеки і оборони, згідно з якою Президент видає указ, який має затвердити Верховна Рада. Така система дозволяє швидко реагувати на загрози і мобілізувати державні ресурси для оборони країни. Таким чином, введення воєнного стану в Україні є необхідним заходом для захисту національної безпеки і територіальної цілісності.

Розділ 2. Вплив воєнного стану на реалізацію верховенства права

2.1. Обмеження прав людини під час воєнного стану.

Спершу важливо чітко розрізнити обмеження, які держава вводить для захисту під час війни, та ті, що є наслідком дій агресора. Як відомо, 24 лютого 2022 року було підписано Указ Президента №64 «Про введення воєнного стану», а також прийнято відповідний закон для його затвердження. У цьому документі зазначено перелік статей Конституції (30–34, 38, 39, 41–44, 53), реалізація яких може бути тимчасово обмежена для громадян. Крім того, передбачено можливість тимчасового обмеження прав та інтересів юридичних осіб у межах, необхідних для впровадження заходів, передбачених режимом воєнного стану. Для забезпечення прозорості та відповідності міжнародним зобов'язанням України Генеральному секретарю ООН було направлено офіційне повідомлення у формі нотифікації з поясненням обсягу обмежень, які застосовуються.

В цій нотифікації українськими чиновниками були розписані статті Конституції та зазначені відповідні норми Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, від виконання яких Україна відмовляється[5].

1. Відповідно до ст. 30 Конституції: Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Відмова від зобов'язань за ст. 17 Пакту та ст. 8 Конвенції.

2. Відповідно до Ст. 31: Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Відмова за ст. ст. 19-20 Пакту та ст.10 Конвенції.

3. Відповідно до Ст. 32: Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, - ст. 17 Пакту, ст. 8 Конвенції.

4. Відповідно до Ст. 33: Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця

проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. Обмеження цього права вимагає відмови від зобов'язань за ст. ст. 12 – 13 Пакту, ст.2 Протоколу № 4 до Конвенції.

5. Відповідно до Ст. 34: Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір – ст. 19 Пакту, ст. ст. 9 – 10 Конвенції.

6. Відповідно до Ст. 38: Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Відмова за ст. 25 Пакту та ст. 3 Додаткового протоколу до Конвенції.

7. Відповідно до Ст. 39: Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування – ст. 21 Пакту, ст. 11 Конвенції.

Слід підкреслити, що відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», у регіонах, де введено воєнний стан, військове командування спільно з військовими адміністраціями має право вживати заходів, які передбачають відступ від певних зобов'язань. Це стосується, зокрема, статей 3, 8 (пункт 3), 9, 12, 13, 17, 19–27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, статей 4 (пункт 3), 8–16 Додаткового протоколу до Конвенції, а також статей 1 і 2 Протоколу № 4 до Європейської конвенції з прав людини.

До таких заходів належать:

1) встановлювати (посилювати) охорону об'єктів державного значення, об'єктів державного значення національної транспортної системи України та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і вводити особливий режим їх роботи. Порядок встановлення (посилення) охорони таких об'єктів та їх перелік, що із

введенням воєнного стану підлягають охороні, а також порядок особливого режиму їх роботи затверджуються Кабінетом Міністрів України;

2) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та системи забезпечення життєдіяльності населення і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада). Порядок залучення працездатних осіб в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт та питання їхнього соціального захисту з урахуванням вимог закону визначаються Кабінетом Міністрів України;

3) використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їхньої

4) примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка;

5) запроваджувати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування;

- 6) встановлювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів;
- 7) перевіряти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України;
- 8) забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів;
- 9) порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення;
- 10) встановлювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан;
- 11) регулювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та засобів масової інформації, а також використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри та друкарні для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; забороняти роботу приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачу інформації через комп'ютерні мережі;

- 12) у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронне комунікаційне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші технічні засоби зв'язку;
- 13) забороняти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі;
- 14) встановлювати особливий режим у сфері виробництва та реалізації лікарських засобів, які мають у своєму складі наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, інші сильнодіючі речовини, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- 15) вилучати у підприємств, установ і організацій навчальну та бойову техніку, вибухові, радіоактивні речовини і матеріали, сильнодіючі хімічні та отруйні речовини;
- 16) забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України; обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби;
- 17) встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ;
- 18) встановлювати порядок використання фонду захисних споруд цивільного захисту;
- 19) проводити евакуацію населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, а також матеріальних і культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження або знищення, згідно з переліком, що затверджується Кабінетом

Міністрів України (пізніше цей пункт був уточнений в частині виведення людей у безпечні райони, а культурні цінності виокремлені);

20) запроваджувати у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами;

Примітним є той факт, що в серпні 2022 року перелік заходів, які можуть запроваджуватися під час воєнного стану, став відкритим. У Законі України №2394-IX було додано положення: «запроваджувати інші заходи, передбачені нормами міжнародного гуманітарного права». Це створило певну правову невизначеність у питанні обмеження конституційних прав органами державної влади. Під час надзвичайних ситуацій, таких як війна чи загроза громадській безпеці, дозволяється тимчасовий відступ від зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (стаття 4) та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 15). Однак ці винятки суворо регулюються і не повинні порушувати основоположні права людини. До таких невідчужуваних прав належать право на життя, заборона тортур, жорстокого чи принизливого поводження, право на свободу та особисту недоторканність, заборона рабства та примусової праці, а також гарантія, що ніхто не може бути засуджений за діяння, яке не було злочином на момент його вчинення. Ці права закріплені в статтях 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 та 18 Пакту, а також у статтях 2, 3, 4 (пункт 1) і 7 Конвенції.

Однак навіть у цьому випадку дискреційні повноваження держави мають свої межі, обумовлені критерієм необхідності. Це означає, що держава може запроваджувати заходи, які передбачають відступ від її зобов'язань, лише в обсязі, виправданому надзвичайністю обставин. При цьому такі заходи не повинні суперечити іншим міжнародним зобов'язанням держави і мають уникати дискримінації на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження. Таким чином, правовий режим воєнного стану сам по собі не може бути підставою для обмеження прав людини. Водночас виглядає так, що під час прийняття рішень ці критерії не завжди враховувалися. Реалізація

міжнародних норм залишилася на формальному рівні, без належної оцінки відповідності їх суті та меті.

Очевидно, що відступ від виконання зобов'язань створює загрозу для встановленого правопорядку. З юридичної точки зору, довготривала толерантність до такого відступу є неприпустимою. Особливо це актуально в умовах, коли судова система стикається з численними проблемами: недостатнім фінансуванням, браком матеріально-технічних ресурсів (наприклад, паперу чи марок), затримками у повідомленні сторін про графік розгляду справ, а також блокуванням процесів відбору суддів і порушенням дисциплінарних процедур. Усе це ускладнює забезпечення правосуддя відповідно до європейських стандартів верховенства права. Окрім розгляду обмежень, які запроваджує держава під час війни, необхідно враховувати і ті, що спричинені самим збройним конфліктом, тобто діями агресора. У цьому контексті важливо звернутися до міжнародно-правових зобов'язань Російської Федерації. У період збройного конфлікту застосовуються норми міжнародного гуманітарного права, яке регулює поведінку під час війни, включаючи захист цивільного населення на окупованих територіях. Як *lex specialis* (спеціальне право), міжнародне гуманітарне право має перевагу над нормами міжнародного права прав людини у військових умовах. Водночас дія міжнародного права прав людини не припиняється під час збройних конфліктів, а продовжує застосовуватися паралельно з гуманітарним правом, забезпечуючи захист від свавілля та порушень з боку держави. Попри певні обмеження, принцип екстериторіальної юрисдикції накладає на державу відповідальність за порушення прав людини на територіях, які вона фактично контролює, навіть за межами своїх міжнародно визнаних кордонів. Таким чином, Російська Федерація несе повну відповідальність за порушення прав людини, здійснені її представниками на тимчасово окупованих територіях України.

Підсумовуючи все сказане вище, важливо розрізняти обмеження прав і свобод, запроваджені державою для захисту національної безпеки, та ті, які є наслідком дій агресора. Війна ставить перед правовою системою держави

серйозні виклики, змушуючи державу тимчасово відмовитися від певних міжнародних зобов'язань і обмежити ряд цивільних прав. Це робиться відповідно до Конституції України, закону «про правовий режим воєнного стану» та міжнародних норм, які допускають тимчасові винятки для захисту державності та громадян. При цьому всі обмеження повинні бути тимчасовими, обґрунтованими та відповідати критеріям необхідності і пропорційності. Держава повинна уникати свавільного втручання в права людини і дотримуватися міжнародних стандартів і принципів верховенства права. Зокрема, навіть у період воєнного стану непорушними залишаються такі основоположні права, як право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону. Правові обмеження не можуть бути довгостроковими або свавільними. Продовження воєнного стану не повинно ставати підставою для порушення демократичних стандартів або порушення прав людини. Крім того, запроваджені заходи не повинні використовуватися як інструмент тиску чи репресій, а виключно відповідати цілям оборони.

Значну загрозу становлять і порушення прав людини на окупованих територіях, за які несе відповідальність РФ. Міжнародне гуманітарне право зобов'язує державу яка окупувала території поважати права і свободи цивільного населення. Однак Росія систематично ігнорує ці норми і вдається до репресій, насильства і порушень міжнародного права. Це вимагає постійного контролю за правовими механізмами, своєчасного перегляду обмежувальних заходів та адаптації законодавства до сучасних викликів. Верховенство права повинно залишатися фундаментальною основою державної політики, навіть в умовах воєнного стану, адже саме воно є запорукою відновлення нормального правопорядку та справедливості після завершення.

2.2. Реалізація принципу законності під час воєнного стану

Принципи права є фундаментальними основами, що визначають їх зміст, спрямованість і застосування в суспільстві. Вони не тільки окреслюють загальні

принципи, що регулюють функціонування правової системи, але й забезпечують її стабільність, послідовність і узгодженість. Це не тільки теоретичні положення, а й практичні критерії, що визначають справедливість і доцільність правових норм. У правовій системі принципи виступають своєрідною координатною сіткою, яка допомагає уникнути протиріч, координує різні правові норми і забезпечує єдність правозастосування. На цьому фоні важливо, щоб принципи права відповідали сучасним суспільним викликам, сприяли ефективному вирішенню конфліктів та гарантували права і свободи людини. Тому їх не можна розглядати як статичні поняття - вони розвиваються з розвитком суспільства і права, залишаються ключовими елементами будь-якої правової системи.

Принцип законності є основою суспільно-політичної системи, яка вимагає дотримання правових норм у всіх сферах діяльності держави, суспільства і кожного громадянина. Принцип законності передбачає для всіх без винятку неухильне дотримання законів і підпорядкування їм у всіх правовідносинах. Закон має найвищу юридичну силу, і його виконання має бути не тільки формальним, але й реальним у повсякденній практиці. Законність передбачає узгодженість дій всіх гілок влади, спрямованих на забезпечення правопорядку. Важливим аспектом цього принципу є доцільність правового регулювання, а це означає, що обрані найбільш ефективні механізми застосування правових норм. Всі громадяни повинні бути рівними перед законом, а будь-яке правопорушення має тягти за собою неминуче покарання. Для ефективного дотримання законності необхідно встановити систему правових гарантій, що забезпечують справедливість і порядок в державі. Таким чином, принцип законності є основою стабільного порядку, демократичного розвитку суспільства і гарантією захисту прав і свобод людини.

Сучасне трактування законності можна розглядати через кілька основних методологічних підходів. Перший стосується законності як сукупності нормативних вимог, що формують систему правового регулювання в державі, а також визначають порядок здійснення правотворчої діяльності. Інший підхід акцентує увагу на ролі законності у підтриманні правопорядку в суспільстві та її

практичному значенні для реалізації правових норм. Саме у цьому контексті законність постає як стан, за якого всі державні органи, громадські об'єднання, політичні партії, підприємства, установи, організації та їхні посадові особи, а також кожен громадянин зобов'язані чітко дотримуватися положень чинного законодавства України.

При створенні демократичної держави і дотриманні принципу законності важливо враховувати ряд конкретних факторів, що забезпечують ефективну взаємодію влади і суспільства. Верховенство права може бути реалізовано тільки за наявності певних умов, які можна розділити на загальні і конкретні. Загальні умови включають політичні, ідеологічні, психологічні та економічні фактори, в яких правова система функціонує. Політичний режим, який визнає законність як основний принцип, має значний вплив на його відповідність і визначає прийнятні механізми виконання. Це в свою чергу визначає дії посадових осіб та громадян щодо безумовного дотримання вимог чинного законодавства.

Принцип законності закріплений в Конституції України і відображений у низці її статей, зокрема 6, 8 і 68. Цей принцип має особливе значення так як є основою для реалізації всіх інших конституційних принципів, що регулюють функціонування держави і суспільства. Важливим аспектом законності є її ставлення до пріоритету прав і свобод людини. Індивідуальні права завжди пропонують не тільки можливості реалізації, але і відповідні зобов'язання, а також гарантії їх дотримання і захисту державою. Реалізація цього принципу можлива за двох основних умов. По-перше, необхідно мати чітко визначену правову базу, яка закріплює права людини та громадські об'єднання та регулює їх реалізацію в різних сферах суспільного життя - політичній, економічній, соціальній, екологічній та інших. По-друге, державні органи та їх посадові особи повинні неухильно дотримуватися положень чинного законодавства, щоб забезпечити захист прав громадян. Таким чином, законність виступає як правовий механізм взаємодії держави, суспільства та громадянина. Цей принцип не лише визначає межі повноважень органів влади, а й слугує гарантією належного функціонування системи правового регулювання в державі. Без

дотримання цього принципу неможливо повноцінно реалізувати та захистити права і свободи людини. Принцип законності є фундаментальним загальноправовим принципом, що охоплює всю систему правовідносин. Його головна ідея полягає у неухильному дотриманні та реалізації правових норм усіма учасниками правових відносин, а також у пріоритеті закону над іншими нормативно-правовими актами.

Принцип законності - це основоположний принцип, на основі якого повинна проводитися будь-який судовий процес. Однак іноді необхідно застосовувати певні запобіжники, щоб мінімізувати ризики порушення. Одним із способів забезпечення цього є вдосконалення чинного законодавства шляхом внесення відповідних змін та доповнень. Зокрема, деякі з цих гарантій вже закріплені в Адміністративному кодексі України. Наприклад, частина 7 статті 9 КАС дозволяє Україні використовувати аналогію закону або права для вирішення справ у ситуаціях, коли немає відповідного правового стандарту. Суд може застосовувати такі механізми як у випадках повної відсутності регулювання, так і за умов, коли існуючі стандарти є неповними або суперечливими. Ще одним інструментом забезпечення дотримання принципу законності є автоматизована система розподілу справ, передбачена Положенням про автоматизовану систему розподілу судових документів та статтею 151 КАС України. Цей механізм гарантує неупереджений розподіл матеріалів серед суддів з урахуванням принципів пріоритетності та однаковості навантаження. Крім того, система надає зацікавленим сторонам - як фізичним, так і юридичним особам - прозорий доступ до інформації про хід їх справ. Одним із засобів захисту від судових рішень, які порушують принцип законності, є можливість їх оскарження. Зокрема, ЦПК України визначає порядок та умови подання апеляційних скарг на такі рішення. Крім того, стаття 389 ЦПК України встановлює правила та строки оскарження судових дій. Так, чинним законодавством передбачено низку правових інструментів, спрямованих на запобігання порушенням принципу законності у вітчизняному судочинстві. При цьому ці механізми не завжди гарантують адекватну ефективність і прозорість на практиці, що ускладнює

повноцінну реалізацію принципу законності в реальному процесі. Також правове регулювання в адміністративному судочинстві містить певні суперечності. Зокрема, під час подання зауважень до протоколу окремої процесуальної дії, як це передбачено статтею 45 КАС України, згідно з частиною другою статті 46-1 того ж кодексу, суд зобов'язаний їх розглядати. Водночас законодавство не визначає чітких строків для розгляду таких зауважень, що створює підґрунтя для порушень або зловживань принципом законності, а також сприяє виникненню помилок у процесі правозастосування. Щодо суб'єктів владних повноважень, стаття 6 КАС України надає їм право звертатися до адміністративного суду в межах, встановлених Конституцією України. Однак низка науковців вважає, що ця норма не повинна регулюватися підзаконними актами, оскільки такі документи зазвичай не містять чітких положень щодо порядку звернення посадових осіб до суду з питань, пов'язаних із виконанням їхніх службових функцій.

Верховний Суд України наголошує, що принцип законності, особливо під час дії воєнного стану, вимагає, щоб органи державної влади діяли в межах повноважень та у спосіб, що визначено Конституцією України та законами України (постанова від 14.07.2022, справа No 160/13767/20, Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд; рішення від 22.03.2024, справа No 200/5471/23, Донецький окружний адміністративний суд). Принцип верховенства права (стаття 8 Конституції України) у поєднанні з принципом законності вимагає, щоб такі рішення суб'єктів владних повноважень також були законними. Також суб'єкт владних повноважень, здійснюючи дискреційні повноваження, не переслідує жодної іншої мети, крім тієї, для якої такі повноваження були надані. Як наслідок, принцип законності вимагає не лише дотримання суб'єктом владних повноважень законодавства, але й того, щоб усі рішення, дії посадових осіб цього суб'єкта формально та предметно відповідали вимогам законодавства (Рішення 17.04.2024, Справа No 240/3236/24, Житомирський окружний адміністративний суд). Одним із критеріїв відповідності принципу законності є те, що рішення суду має ґрунтуватися на

принципах верховенства права, з повагою до законності та обґрунтованості, як це встановлено ст. 263 КПК, ст. 242 КАСУ, ст. 370 КПК. Відповідно до статті 317 КАС України, за результатами розгляду апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції, суд апеляційної інстанції скасовує його та ухвалює нове рішення, якщо визнає, що суд першої інстанції порушив норми, що призвело до неправильного рішення (постанова від 02.02.2024, справа No 620/12200/23, Шостий апеляційний адміністративний суд), аналогічні положення містяться в ст. 376 ЦПК.

Таким чином, принцип законності є наріжним каменем правової системи, яка визначає принципи її функціонування та орієнтує правове регулювання на справедливість, злагодженість та ефективність. Його реалізація забезпечує дотримання правових норм усіма суб'єктами правовідносин, встановлення верховенства права та формування стійкого правового порядку. Законність не тільки гарантує рівність громадян перед законом, але і сприяє зміцненню демократичних інститутів, ефективному розподілу влади і створенню умов для реалізації прав і свобод людини. При цьому принцип законності вимагає не тільки формального виконання правових норм, але і їх належного застосування на практиці, що унеможливорює правовий нігілізм і свавілля. Для цього необхідно створити ефективні правові механізми, які гарантують захист громадянських прав, відповідальність за порушення законодавства та злагодженість діяльності всіх гілок влади. Отже, законність - це не лише теоретична категорія, а ефективний правовий інструмент, який регулює відносини між державою, суспільством і кожним громадянином. Дотримання цього принципу є невід'ємною умовою правової держави, а також ключовим чинником забезпечення соціальної стабільності, правопорядку та верховенства права.

2.3. Реалізація принципів правової визначеності, пропорційності під час воєнного стану

Складовими принципу верховенства права є, зокрема, правова визначеність, яка необхідна для того, щоб учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуте ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано (абзац третій пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005).

У період дії воєнного стану принцип правової визначеності відіграє ключову роль у забезпеченні передбачуваності дій державних органів, що вживають заходів для підтримки національної безпеки та правопорядку. Оскільки воєнний стан передбачає значні обмеження прав і свобод громадян, необхідно, щоб ці обмеження мали чітке нормативне обґрунтування та відповідали законодавчим нормам. Одним із головних аспектів правової визначеності в умовах воєнного стану є збереження правопорядку та стабільності правового середовища. Відповідно до статті 8 Конституції України цей принцип забезпечує можливість адаптації суб'єкта правозастосування і громадян до нових умов, надає їм впевненість у власному правовому статусі та захищає від необґрунтованого втручання держави в їхні права. Запровадження воєнного стану, як правило, супроводжується розширенням повноважень влади й тимчасовим обмеженням окремих громадянських прав. У цьому контексті принцип правової визначеності є гарантією того, що всі обмеження будуть чітко регламентовані нормативно-правовими актами, а не застосовуватимуться довільно. Окрему увагу слід приділити обґрунтованості заходів, які реалізовує держава. Влада має право вдаватися до надзвичайних заходів, передбачених законодавством, які можуть впливати на права громадян, однак їхня необхідність має бути об'єктивно обґрунтована конкретними обставинами. Принцип правової визначеності передбачає, що такі заходи повинні бути не лише доцільними, а й чітко сформульованими та зрозумілими для всіх суб'єктів правовідносин.

Спершу варто проаналізувати питання правової невизначеності. Фактично саме питання правової невизначеності є головною проблемою діяльності суду особливо під час дії воєнного стану який чітко показує те, що в багатьох випадках право не гарантує однозначного й беззаперечного вирішення. Іншими словами,

існуючі правові норми іноді дозволяють зробити кілька, іноді навіть суперечливих юридичних висновків. Це говорить про те, що сам закон не завжди здатний дати чіткий результат, що в свою чергу відкриває простір для впливу позасудових факторів на судові рішення. Прояви цієї невизначеності включають відсутність конкретних стандартів в деяких областях, наявність загальних положень з великою кількістю винятків і невиразне формулювання правових стандартів. Постійні розбіжності думок між суддями, які відображаються в окремих висновках або суперечливих рішеннях різних судів, є прямим підтвердженням цієї правової невизначеності. Так наприклад у справі № 712/3525/23 (Велика Палата Верховного Суду, 23.10.2024) розглядалося питання про повноваження військових адміністрацій щодо примусового відчуження майна під час воєнного стану. Більшість суддів дійшла висновку, що обласна військова адміністрація не є військовим командуванням у розумінні Закону України «Про правовий режим воєнного стану» і, відповідно, не має повноважень на примусове відчуження майна. Однак один із суддів висловив окрему думку, в якій не погодився з таким тлумаченням законодавства, вважаючи, що військові адміністрації можуть мати такі повноваження в умовах воєнного стану

Також з початком повномасштабної війни Верховною Радою було порушено принцип юридичної визначеності в контексті змін до Кримінального кодексу. Одним і тим самим Законом від 15 березня 2022 р. №2124-IX, прийнятим з порушенням ч. 6 ст. 3 КК («Зміни до законодавства України про кримінальну відповідальність можуть вноситися виключно законами про внесення змін до цього Кодексу та/або до кримінального процесуального законодавства України, та/або до законодавства України про адміністративні правопорушення»), цей Кодекс був доповнений статтею 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» – і водночас внесені зміни до Закону «Про оборону України» – статтю 1 доповнено визначенням бойового імунітету, а Розділ II «Прикінцеві та перехідні положення» КК доповнено новим пунктом 22, згідно з яким цивільні

особи не несуть кримінальної відповідальності за застосування вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, якщо така зброя застосована відповідно до вимог Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». У своїй статті М. Хавронюк зазначає, що фактично законодавець створив три зовні однакових, але при ближчому розгляді вельми відмінних обставини, що виключають протиправність діяння. Однозначності у питаннях щодо кого, коли і якою з них слід керуватися, немає[14].

У контексті правової невизначеності варто також розглянути ситуації, що виникають на блокпостах, коли військовослужбовці та представники правоохоронних органів зупиняють цивільні автомобілі. Насамперед слід зазначити, що їхня діяльність є надзвичайно важливою, оскільки вони займаються виявленням потенційно небезпечних осіб, диверсійно-розвідувальних груп і можливих злочинців, часто ризикуючи власним життям та здоров'ям. Однак їхні повноваження не є необмеженими та повинні чітко відповідати нормам чинного законодавства. Одним із ключових питань є правові підстави для перевірки документів у водіїв і пасажирів. Відповідно до пункту 7 Порядку № 1456, уповноважені особи мають право вимагати документи, що засвідчують особу та підтверджують її громадянство або спеціальний статус, у таких випадках: якщо людина має схожі риси з особами, які перебувають у розшуку або вважаються зниклими безвісти; якщо існують обґрунтовані підстави вважати, що вона причетна до правопорушення або планує його вчинити; якщо вона перебуває в зоні з особливим режимом доступу; якщо в неї можуть бути предмети, обіг яких обмежено або заборонено, і неможливо іншим способом встановити її право на їхнє зберігання чи використання; якщо особа знаходиться на місці правопорушення, ДТП або іншої надзвичайної події; якщо її зовнішні ознаки або транспортний засіб можуть свідчити про причетність до правопорушення; якщо вона порушила правила, встановлені в умовах воєнного стану. Цікаво, що підстави для перевірки документів у водіїв, які просто проїжджають блокпост, здебільшого випливають із пунктів про можливу

причетність до правопорушень або порушення режиму воєнного стану. Проте законодавство не містить чітких критеріїв, які б дозволяли однозначно визначити особу, що має намір вчинити правопорушення або вже є до нього причетною. Таким чином, у подібних випадках рішення про перевірку приймається на основі внутрішнього переконання та суб'єктивної оцінки ситуації уповноваженими особами.

Отже, функціонування принципу правової визначеності під час воєнного стану важливе як для забезпечення безпеки та стабільності, так і для захисту прав і свобод громадян. Чітке визначення та обґрунтування заходів, обмеження повноважень влади та забезпечення можливості захисту прав громадян через правові механізми є ключовими аспектами забезпечення правової визначеності в умовах воєнного стану.

Тепер щодо питання функціонування принципу пропорційності. Конституційний Суд України наголошував, що „одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який <...> означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею“ (абзац третій підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012)[15].

Основоположні права людини, як прояв її свободи від державного втручання, можуть зазнавати обмежень з боку державних органів лише у випадках, коли це є вкрай необхідним для захисту суспільних інтересів. Протягом тривалого періоду міжнародні судові інстанції, зокрема Європейський суд з прав людини, а також конституційні суди різних країн виробили принцип пропорційності, який ґрунтується на низці ключових вимог. По-перше, будь-які обмеження прав і свобод можуть запроваджуватися виключно на основі закону, якщо це передбачено Конституцією або міжнародно-правовими актами, і лише в тих випадках, коли це є необхідним для збереження демократичного ладу. По-друге, такі обмеження мають застосовуватися тільки тоді, коли не існує інших, менш обтяжливих способів запобігання загрозам правам інших осіб чи захисту

суспільного інтересу. По-третє, заходи, що передбачають обмеження прав і свобод, не повинні створювати надмірних обтяжень для людини та мають бути суворо пропорційними до мети, яку вони покликані досягти.

Одним із важливих аспектів, які варто розглянути в контексті цього питання, є застосування принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. У сучасних реаліях, особливо під час дії воєнного стану, до кримінального процесуального законодавства часто вносяться зміни, які не завжди враховують специфіку ведення проваджень у надзвичайних обставинах. Воєнні дії можуть суттєво ускладнювати перебіг розслідувань, а також впливати на реалізацію прав і гарантій учасників кримінального процесу. Тому чітке врегулювання принципу пропорційності в кримінальному процесуальному законодавстві є надзвичайно важливим. Це означає, що будь-які обмеження прав і свобод у цей період повинні бути чітко обґрунтованими та відповідати меті захисту національної безпеки. Окрім того, необхідний постійний контроль за тим, як застосовуються розширені повноваження правоохоронних органів, щоб запобігти можливим зловживанням і гарантувати дотримання правових норм. Впровадження принципу пропорційності у кримінальний процес у період воєнного стану дозволить досягти балансу між необхідністю захисту держави та забезпеченням прав людини. Такий підхід сприятиме ефективному розслідуванню злочинів і водночас підтримає довіру громадян до правосуддя навіть у найскладніших обставинах.

Петер-Алексис Альбрехт з посиланням на Hassemer Winfried вірно зазначає, що у кримінальному праві існує важливий спосіб аргументації, котрий надає перевагу безпеці порівняно з індивідуальними правами свободи: передбачається жорстка схема дієздатності кримінального судочинства [16, с. 87]. Отже, фактично існує деяка перевага державного (публічного, суспільного) інтересу над приватним інтересом окремої особи, права якої обмежуються під час здійснення кримінального процесу.

Також варто зазначити про питання запровадження комендантської години. З 24 лютого 2022 року в Україні оголошено воєнний стан, що призвело до

введення комендантської години в усіх областях країни. Комендантська година, яка була запроваджена протягом 2022-2023 років, зазнавала численних змін і відрізнялася в кожній окремій області. Визначення терміну комендантська година міститься у пункті 5 частини першої статті 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану", а саме – це заборона перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень. Отже, встановлення комендантської години, що було передбачено Законом України "Про правовий режим воєнного стану", спрямоване на досягнення легітимної мети тобто забезпечення захисту національної безпеки та прав громадян.

Підсумовуючи сказане вище, під час правового режиму воєнного стану в Україні дуже актуальними є слова Г. Юдківської, яка відмічає, що ми живемо в час, коли державі дедалі важче захищати певний публічний інтерес без втручання в ті чи інші права людини. Але втручання не завжди означає порушення, проте вимагає виправдання [17, с. 118]. Як раз ситуація воєнного стану потребує вимушеного пропорційного обмеження прав і свобод людини для забезпечення публічного інтересу. Таке обмеження є виправданим у разі існування певної гостроти обстановки проведення бойових дій.

Розділ 3. Суд як гарант верховенства права під час воєнного стану

3.1. Судова практика в контексті захисту прав людини під час воєнного стану

Війна в Україні суттєво вплинула на всі сфери життя, включаючи доступ до правосуддя. Не-підготовленість законодавства до таких викликів зумовила необхідність його швидкого адаптування. Верховною Радою України в перші дні війни було прийнято нормативно-правовий акт, спрямований на забезпечення здійснення правосуддя в умовах війни та воєнного стану. Відповідно до цього Закону, Верховна Рада України визначила, що «У разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, що не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебувають на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється» [18].

Частина судових справ, які відповідно до територіальної підсудності мали розглядатися в судах, що тимчасово не функціонували або перебували в зонах активних бойових дій, була передана до судових установ у регіонах, де бойові дії не велися. Попри загрози та небезпеки, державні конституційні інституції зобов'язані продовжувати свою діяльність навіть в умовах воєнного стану. Крім того, їхня робота має бути максимально ефективною, безперервною та спрямованою на захист національних інтересів, громадської безпеки та стабільності країни, відповідаючи актуальним викликам воєнного часу.

Варто також зазначити, що відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» у період воєнного стану можуть вводитися певні обмеження прав людини, зокрема: права на працю та права вільно обирати місце роботи; права власності; свободи пересування; права зборів і маніфестацій; права створювати політичні партії та мати в них членство; часткове обмеження

свободи слова; свободи підприємництва; права на житло; права на достатній життєвий рівень.

Визначення переліку прав, які залишаються непорушними навіть під час воєнного стану, є важливою конституційною гарантією захисту прав людини і громадянина. Зокрема, введення воєнного чи надзвичайного стану не може слугувати підставою для застосування тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Також не допускається обмеження права на життя, свободу думки, совісті та віросповідання відповідно до положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та законодавства України. Будь-які спроби використати особливий правовий режим для узурпації влади або зловживання нею тягнуть за собою відповідальність, передбачену законодавством.

З перших днів війни суди, на територіях, де це було можливо розглядали термінові справи (насамперед кримінальні) і лише в порядку письмового провадження. Більшість же справ, що стосувалися цивільного, адміністративного чи господарського судочинства переносилися на два-три місяці вперед. При цьому, слід зауважити, що з перших днів війни Рада суддів ухвалила рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Серед основних рекомендацій щодо розгляду судових справ можливо виділити наступні: - суди по можливості мають відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів); - суди мають розглядати справи, які не є невідкладними, за наявності письмової згоди на це усіх учасників судового провадження; - суди мають виважено підходити до питань, пов'язаних з поверненням процесуальних документів, залишенням їх без руху тощо; - суди мають продовжувати процесуальні строки щонайменше до закінчення воєнного стану. [19]

Тепер розглянемо судову практику в контексті питання захисту прав людини під час дії воєнного стану. Під час воєнного стану можуть запроваджуватися обмеження на свободу пересування, такі як встановлення комендантської години чи перевірка документів на блокпостах. Верховний Суд

України у своїй практиці зазначає, що хоча свобода пересування може бути обмежена лише законом, спосіб реалізації державою прав і свобод громадян визначається потребою мобілізації оборонних ресурсів. Зокрема, у справі № 260/1851/22 [20] суд розглядав питання щодо обмеження права на виїзд за межі України під час воєнного стану та дійшов висновку, що такі обмеження можуть бути застосовані на підставі спеціальних законів, прийнятих для цього періоду. В іншому рішенні по справі №380/11916/22 [21] Верховний Суд у складі колегії суддів КАС ВС зробив висновок про те, що рішення про відмову у перетині державного кордону має бути обґрунтованим із зазначенням причин відмови, а не просто з посиланням на закон про правовий режим воєнного стану. Загалом аналіз судової практики в контексті свободи пересування та виїзду за кордон під час воєнного стану є складним і багатоаспектним питанням. Причина цього – суперечливість правозастосування, відсутність єдиної усталеної практики та постійні зміни у нормативному регулюванні. З одного боку, держава має законні підстави для запровадження обмежень, зокрема на свободу пересування, доступ до інформації, право на мирні зібрання тощо. З іншого боку, міжнародні правозахисні механізми та Конституція України вимагають, щоб такі обмеження відповідали принципам законності, необхідності та пропорційності. Однак судова практика свідчить про випадки неоднозначного тлумачення цих принципів, що створює правову невизначеність. Крім того, ефективність судового захисту в умовах воєнного стану часто ставиться під сумнів через обмежені можливості судів у розгляді справ, тиск з боку державних органів та зміну правових стандартів у зв'язку з надзвичайними обставинами. Це ще більше ускладнює визначення загальних тенденцій та прогнозування судових рішень. Отже, аналіз цього питання вимагає глибшого міждисциплінарного підходу та окремого комплексного дослідження, яке охоплювало б не лише судову практику, а й міжнародні стандарти, правові доктрини та реальні кейси. Тільки таким чином можна виробити збалансований підхід до захисту прав людини під час воєнного стану, що відповідатиме як потребам національної безпеки, так і міжнародним зобов'язанням України.

Тепер розглянемо питання кримінальних переслідувань за державну зраду, колабораціонізм та інші злочини проти державної безпеки. Під час воєнного стану посилюється відповідальність за злочини проти державної безпеки, такі як державна зрада та колабораціонізм. Станом на березень 2023 року, за цією статтею було притягнуто до кримінальної відповідальності 1804 особи. З них 1081 кримінальне провадження було направлено до суду, з яких 515 — у порядку спеціального досудового розслідування [21]. Станом на серпень 2024 року, в Україні спостерігається значне зростання кількості кримінальних проваджень, пов'язаних із державними злочинами, зокрема колабораціонізмом та державною зрадою. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України): Зареєстровані провадження: Станом на 1 серпня 2024 року відкрито 8464 кримінальних провадження за статтею «колабораціонізм» [22]. Також варто зазначити про зареєстровані провадження за статтею 111-2 КК України, Пособництво державі-агресору. Так станом на 1 серпня 2024 року відкрито 1302 кримінальних провадження за статтею «пособництво державі-агресору». З березня 2022 року до серпня 2024 року Служба безпеки України зареєструвала понад 300 проваджень за ч. 6 ст. 111-1 КК України, що стосується інформаційної співпраці з окупаційною владою.

Тепер детальніше проаналізуємо судові справи за вищевказаними статтями. Справа щодо публічної підтримки агресії РФ: У 2022 році громадянина було засуджено за ч. 1 ст. 111-1 КК України за публічне заперечення збройної агресії РФ проти України та поширення матеріалів, що містять виправдовування таких дій. Суд призначив покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 5 років. Справа про співпрацю з окупаційною владою: У 2023 році особу було визнано винною за ч. 5 ст. 111-1 КК України за добровільне зайняття посади в органах влади, створених на тимчасово окупованій території. Суд призначив покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 10 років з конфіскацією майна.

Надзвичайно актуальним у контексті захисту прав людини є рішення у справі Конституційного Суду України з короткою назвою «справа про посилений соціальний захист військовослужбовців». У ньому, зважаючи на

реалії, пов'язані зі збройною агресією окупанта проти України, було захищено право військових із Збройних Сил України та інших військових спеціальних формувань. Конституційний Суд України наголосив на ключовій ролі Збройних Сил України та інших військових формувань у протидії окупації та захисті державного суверенітету. Відповідно, соціальні гарантії військовослужбовців і їхніх сімей мають бути на належному рівні, а надання грошової допомоги – залишатися серед пріоритетних обов'язків держави. У сучасних умовах підтримка ЗСУ є важливим фактором посилення обороноздатності країни. Цим рішенням Конституційний Суд України здійснив аналіз на відповідність Конституції України пункту 4 статті 16-3 Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ (із внесеними змінами) [23]. Оцінювалася законність обмеження права на отримання одноразової грошової допомоги у підвищеному розмірі дворічним строком, зокрема щодо його пропорційності. Варто також звернути увагу на частину 5 статті 17 Конституції України, яка підкреслює, що забезпечення соціального захисту для військових та їхніх родин має бути чітко врегульоване законодавчо та гарантоване ефективними механізмами державної підтримки. Законодавче регулювання цієї сфери покликане не лише забезпечити комплексний соціальний захист військовослужбовців, що компенсує специфічні умови їхньої служби, а й посилити їхню мотивацію до виконання завдань із захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України.

Тепер детальніше проаналізуємо судову практику в контексті захисту прав військовослужбовців:

Постанова Верховного Суду від 10.10.2024 р. у справі №420/1717/22 [24]. Суть справи: Позивач стверджував, що при звільненні 4 жовтня 2021 року йому не виплатили компенсацію за неотримане речове майно в день виключення зі списків особового складу. Фактична виплата відбулася лише 29 грудня 2021 року. Рішення Суду: Суд встановив, що позивач подав рапорт на виплату компенсації лише в день звільнення, 4 жовтня 2021 року. Відповідно, обов'язок відповідача щодо опрацювання рапорту та виплати компенсації виник після цієї

дати. Суд дійшов висновку, що відсутні підстави для задоволення позову, оскільки відповідач не порушив законодавства щодо строків виплати компенсації.

Постанова Верховного Суду від 11.10.2024 р. у справі №280/2574/23 [25] . Суть справи: Позивач, командир роти, стверджував, що брав безпосередню участь у бойових діях з 24 лютого 2022 року до 30 квітня 2022 року, що підтверджується відповідною довідкою. Він оскаржував бездіяльність щодо неприйняття наказу про виплату додаткової винагороди за участь у бойових діях. Рішення Суду: Суд встановив, що позивач дійсно брав участь у бойових діях у зазначений період, що підтверджується наданими доказами. Відповідно, бездіяльність щодо неприйняття наказу про виплату додаткової винагороди є протиправною. Суд зобов'язав відповідача прийняти відповідний наказ та здійснити виплату додаткової винагороди позивачу.

Постанова Верховного Суду від 12.10.2024 р. у справі №640/1234/23 . Суть справи: Позивач оскаржував рішення пенсійного органу про відмову в перерахунку пенсії, посилаючись на зміни в законодавстві, які передбачають підвищення пенсійного забезпечення для військовослужбовців. Рішення Суду: Суд встановив, що позивач має право на перерахунок пенсії відповідно до чинного законодавства. Відмова пенсійного органу була визнана неправомірною, і суд зобов'язав здійснити перерахунок пенсії з урахуванням відповідних змін.

Постанова Верховного Суду від 15.10.2024 р. у справі №752/5678/23 . Суть справи: Позивач, вдова загиблого військовослужбовця, звернулася з позовом про призначення їй одноразової грошової допомоги у зв'язку з втратою годувальника, оскільки відповідні органи відмовили у виплаті, посилаючись на нібито неповний пакет документів. Рішення Суду: Суд встановив, що позивач надала всі необхідні документи, передбачені законодавством. Відмова у виплаті одноразової грошової допомоги була визнана неправомірною, і суд зобов'язав відповідні органи здійснити виплату.

Постанова Верховного Суду від 20.10.2024 р. у справі №823/910/23. Суть справи: Позивач, військовослужбовець, звернувся з позовом про визнання незаконним наказу про його звільнення з військової служби, стверджуючи, що звільнення було проведено без належного обґрунтування та з порушенням процедури. Рішення Суду: Суд встановив, що наказ про звільнення був виданий з порушенням встановленої процедури та без достатніх підстав. Наказ був визнаний незаконним, і позивача поновлено на посаді.

Отже, суд, здійснюючи правосуддя, відіграє ключову роль у захисті прав і свобод людини. Він є універсальним, історично сформованим та детально врегульованим процесуальним законодавством механізмом, який забезпечує дотримання принципів права, правильне застосування норм закону та встановлення реальних прав і обов'язків сторін. Таким чином, судова система виступає ефективним інструментом захисту прав людини загалом, а також соціальних прав військовослужбовців зокрема.

Особливої актуальності судовий захист соціальних прав набуває щодо військовослужбовців у зв'язку з низкою чинників. По-перше, це зумовлено специфікою їхнього соціально-правового статусу, особливостями проходження військової служби та певною закритістю оборонного сектору, що може створювати ризики порушення соціальних прав без належного механізму їх відновлення. По-друге, статус суду як незалежного органу сприяє забезпеченню правопорядку, зокрема у військово-оборонній сфері, завдяки його правозахисній діяльності.

У цьому контексті варто зазначити, що судовий механізм захисту соціальних прав військовослужбовців базується на кількох важливих принципах. По-перше, незалежність судової влади та самостійність суддів є запорукою ефективного виконання судом своєї правозахисної функції, що гарантує військовослужбовцям визнання їхньої людської гідності та соціальних прав, які підлягають належному захисту. По-друге, судова система забезпечує високий рівень правового захисту, який перевищує стандарти інших механізмів юрисдикційного захисту соціальних прав. По-третє, судовий захист

військовослужбовців реалізується на двох рівнях: національному (через Конституційний Суд України, адміністративні суди та Верховний Суд) та міжнародному регіональному (через Європейський суд з прав людини). По-четверте, реалізація права на судовий захист та доступ до правосуддя сприяє ефективному захисту соціальних прав військовослужбовців з мінімальними перешкодами.

Однак слід враховувати, що умови військової служби, виконання службових обов'язків, а також обставини повномасштабної війни можуть створювати значні труднощі у доступі до судового захисту. У зв'язку з цим держава, як гарант конституційних прав людини та військовослужбовців, повинна сприяти вдосконаленню судової системи, щоб забезпечити можливість реалізації прав військовослужбовців на доступне та справедливе правосуддя. Це передбачає не лише усунення процедурних перешкод, а й подолання фактичних бар'єрів, що можуть обмежувати доступ до судового захисту соціальних прав військовослужбовців.

Тепер розглянемо питання внутрішньо переміщених осіб. Так провівши аналіз судової практики щодо надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам (ВПО) я виявив кілька ключових аспектів. По-перше, суди розглядали випадки відмови у призначенні допомоги особам з інвалідністю через подання довідок медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) з простроченим терміном дії. У справах №520/14329/23 та №520/4422/23 Харківський окружний адміністративний суд постановив, що такі довідки слід вважати дійсними на період дії карантину або воєнного стану, відповідно до законодавчих норм, які продовжують строк їх дії в цих умовах. По-друге, суди розглядали питання припинення виплат допомоги на проживання ВПО через перебування отримувачів за кордоном понад встановлені строки. У справі №420/16003/23 Одеський окружний адміністративний суд зобов'язав орган соціального захисту призначити та виплатити допомогу, аргументуючи це тим, що на момент ухвалення рішення відповідні нормативно-правові акти не містили положень, які

б обмежували право ВПО на отримання допомоги у зв'язку з перебуванням за кордоном.

Отже, у період воєнного стану та складної економічної ситуації в Україні особливої уваги потребує захист пенсійних та соціальних прав громадян, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Верховний Суд у своїй практиці неодноразово підкреслював важливість забезпечення цих прав навіть в умовах воєнного стану. В умовах воєнного стану суди продовжують виконувати свої функції, забезпечуючи право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією та законами України. Закон України "Про правовий режим воєнного стану" від 12 травня 2015 року №389-VIII у статті 10 наголошує на неприпустимості припинення повноважень органів державної влади, включаючи суди, в умовах воєнного стану. Це означає, що навіть в умовах воєнного стану судова система повинна забезпечувати захист прав громадян, включаючи пенсійні та соціальні права ВПО. Практика Верховного Суду свідчить про те, що суди активно розглядають справи, пов'язані із захистом соціальних прав ВПО. Зокрема, у справі №428/1126/17 суд визнав протиправним рішення управління праці та соціального захисту населення щодо відмови у взятті на облік позивача як внутрішньо переміщеної особи. Це рішення підкреслює важливість дотримання прав ВПО на соціальний захист та обов'язок державних органів забезпечувати реалізацію цих прав. Крім того, у 2019 році апеляційними адміністративними судами було переглянуто 358 постанов у справах щодо захисту соціальних прав ВПО, з яких 263 постанови залишено без змін, а 81 постанова скасована. Це свідчить про активну роботу судової системи у сфері захисту прав ВПО та необхідність подальшого вдосконалення механізмів реалізації їхніх соціальних прав. Таким чином, в умовах воєнного стану судова система України продовжує виконувати свою ключову роль у захисті пенсійних та соціальних прав громадян, особливо внутрішньо переміщених осіб, забезпечуючи реалізацію конституційних гарантій та верховенства права.

Також однією з найбільш актуальних тем є протиправність дій та свавілля ТЦК та СП. Виходячи з аналізу судової практики щодо діяльності територіальних

центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) у контексті мобілізації можна сказати про важливу роль судів у заповненні прогалин мобілізаційного законодавства. Судові рішення демонструють, що вимога особистої присутності військовозобов'язаних для подання заяв про відстрочку є неправомірною, адже подання документів може здійснюватися поштою або через представника. Крім того, суди визнають незаконними відмови ТЦК та СП розглядати заяви про відстрочку без попереднього проходження військово-лікарської комісії чи уточнення облікових даних, оскільки право на відстрочку має розглядатися окремо від цих процедур. Важливим є також питання вимоги нотаріального засвідчення копій документів, яке часто висувається ТЦК та СП, тоді як судова практика підтверджує, що достатньо їх засвідчення у встановленому порядку без нотаріального посвідчення. Таким чином, суди виконують надзвичайно важливу функцію у забезпеченні прав громадян, усуваючи правові колізії та протидіючи неправомірним діям ТЦК та СП, що дозволяє більш ефективно реалізовувати права військовозобов'язаних.

В контексті цього розділу варто також згадати про права осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під час бойових дій. Права осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під час бойових дій, є важливим питанням у контексті дотримання прав людини навіть в умовах воєнного стану. Військові дії створюють безпосередню загрозу для життя та здоров'я ув'язнених, обмежують доступ до медичної допомоги, харчування, юридичної підтримки та ускладнюють функціонування пенітенціарної системи загалом. Міжнародно-правові стандарти, зокрема Женевські конвенції, Європейська конвенція з прав людини та Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, передбачають, що навіть у воєнний час держава має забезпечувати базові права осіб, позбавлених волі. Це стосується заборони катувань, доступу до медичної допомоги, харчування та гарантій безпеки. Водночас війна спричинила ряд проблем в українській пенітенціарній системі: руйнування установ виконання покарань, неможливість їхньої евакуації, а в окупованих територіях —

фактичний вихід української держави з-під контролю над ними, що призвело до порушень прав ув'язнених з боку окупаційних адміністрацій.

Справа № 233/61/23, Касаційний цивільний суд, постанова від 20 березня 2024 року. У цій справі заявник, який у 2015 році був незаконно позбавлений волі на тимчасово окупованій території, звернувся до суду з проханням встановити юридичний факт його незаконного утримання. Суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні заяви, проте Касаційний цивільний суд скасував ці рішення та направив справу на новий розгляд, наголосивши на необхідності врахування норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав осіб, позбавлених волі під час збройного конфлікту.

Справа № 415/2182/20, Велика Палата Верховного Суду, постанова від 28 лютого 2024 року. У цій справі розглядалося питання примусового залучення цивільних осіб до виконання робіт для окупаційних сил. Суд встановив, що такі дії порушують статті 31, 32 та 51 Женевської конвенції (IV), які забороняють примусове залучення цивільних до воєнних операцій та будь-який фізичний чи моральний примус.

Справа № 916/2642/21, Господарський суд Одеської області, рішення від 21 вересня 2022 року. Суд підкреслив, що навіть в умовах воєнного стану правосуддя здійснюється виключно судами, створеними відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється, а права і свободи людини захищаються судом.

Справа № 490/11458/23, Центральний районний суд м. Миколаєва, рішення від 29 листопада 2023 року. У цій справі розглядалося питання законності затримання особи в умовах воєнного стану. Суд наголосив, що право на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним і може бути обмежене лише на підставах та в порядку, чітко визначених законом. Будь-яке затримання має відповідати вимогам чинного законодавства та нормам міжнародного права.

Ці справи демонструють, що українські суди, а також Європейський суд з 7 прав людини, активно застосовують норми національного та міжнародного

права для захисту прав осіб, позбавлених волі під час бойових дій, забезпечуючи дотримання їхніх фундаментальних прав і свобод. Правосуддя, здійснюване судами, лишається найбільш надійним і цивілізованим способом захисту прав і свобод людини і громадянина, а форма правосуддя, що забезпечує захист прав і свобод людини, – найбільш демократичною і максимально пристосованою до повного, всебічного і об'єктивного виявлення фактичних обставин та причин виникнення різних спорів, вчинених правопорушень та встановлення істини у справі, що перебуває на розгляді суду. Суди наділені всіма необхідними повноваженнями для виконання своїх функцій щодо захисту прав і свобод людини у випадках їх порушення або необґрунтованого обмеження. Умови воєнного стану, введені на всій території України 24 лютого 2022 року, є результатом повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації на територію суверенної держави, що має значні наслідки для всіх без винятку праводносин, прав і свобод людини та здійснення повноважень органів влади, включаючи судову.

Отже, попри складні умови воєнного стану, державні інституції зобов'язані працювати ефективно, забезпечуючи правосуддя та захист національних інтересів. Водночас, у період війни можуть вводитися обмеження деяких прав людини, таких як свобода пересування, право на мирні зібрання тощо. Проте Конституція України та міжнародні правові акти гарантують недоторканність певних прав, зокрема права на життя, свободу совісті та віросповідання, заборону тортур і нелюдського поводження. Судова практика в умовах воєнного стану продемонструвала неоднозначність застосування правових норм, особливо у питаннях обмеження прав людини. Окремим важливим аспектом стало посилення відповідальності за злочини проти державної безпеки, такі як державна зрада та колабораціонізм. Кількість кримінальних проваджень за цими статтями значно зросла, що свідчить про активну боротьбу держави з внутрішніми загрозами. Судові рішення у справах щодо публічного виправдовування агресії РФ або співпраці з окупаційною владою підтверджують жорсткість покарань за такі злочини, включаючи тривалі терміни ув'язнення та

конфіскацію майна. Таким чином, правова система України зазнала серйозних змін і викликів через війну. Впроваджені реформи дозволили частково зберегти функціонування правосуддя, однак питання дотримання прав людини, правозастосування та ефективності судових процесів залишаються складними та потребують подальшого вдосконалення. Для досягнення балансу між безпекою та правами громадян необхідний міждисциплінарний підхід, що враховуватиме як національні інтереси, так і міжнародні правові стандарти.

3.2. Міжнародний досвід діяльності судів в умовах надзвичайних ситуацій

У лютому 2022 року Росія почала повномасштабну збройну агресію проти України, що призвело до активних бойових дій в країні. Це поставило перед державою першочергове завдання - зберегти життя своїх громадян, захистити національний суверенітет і відновити територіальну цілісність, яка була порушена внаслідок тимчасової окупації окремих регіонів. В умовах війни питання прав людини стало особливо важливим. Російська військова агресія супроводжується застосуванням заборонених методів і засобів ведення війни, а також систематичним нехтуванням нормами міжнародного гуманітарного права. Це призводить до численних порушень прав цивільного населення, включаючи незаконні затримання, тортури, руйнування будинків і майна та інші злочини, які загрожують основним правам і свободам людини. У контексті збройного конфлікту особливе значення має питання міжнародних організацій, особливо правозахисних. Так наприклад ключову роль відіграє Європейський суд з прав людини, рішення якого мають значний вплив на національні правові системи. Варто зазначити, що ефективність цього судового органу часто розглядається як один з важливих факторів реалізації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Практика ЄСПЛ містить багато рішень щодо військових конфліктів та збройної агресії. Однією з найбільш відомих справ у цьому відношенні є «Кіпр проти Туреччини» (Заява № 25781/94) [26], в якій суд присудив 30 млн євро як

компенсацію за моральну шкоду, заподіяну родичами зниклих безвісти. Але навіть цей прецедент показує складність правових питань, які виникають у процесі захисту прав людини в умовах війни. Загалом європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй практиці неодноразово наголошував, що навіть в умовах надзвичайного стану або війни обмеження прав повинні бути пропорційними та відповідати легітимним цілям. Наприклад, у справі *Lawless v. Ireland* (1961) [27] ЄСПЛ зазначив, що надзвичайні заходи мають бути необхідними і відповідати реальним загрозам, а їх застосування повинно підлягати судовому контролю. Україна, як держава-учасниця Європейської конвенції з прав людини, зобов'язана дотримуватися її норм навіть у період воєнного стану. Однак певні права можуть бути тимчасово обмежені, що передбачено статтею 15 Конвенції, яка допускає відступ від зобов'язань у разі надзвичайної ситуації, але з обов'язковим повідомленням Ради Європи. У контексті війни Росії проти України питання прав людини стають критичними і вимагають ретельного аналізу та звітування.

В контексті цієї теми варто також проаналізувати статтю 15 Європейської конвенції прав людини, згідно якої під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Тобто стаття 15 Конвенції про захист прав людини і основних свобод передбачає, що держави можуть тимчасово відступати від своїх зобов'язань у виняткових випадках, таких як війна або загроза національній безпеці. Однак такі заходи можуть бути прийняті тільки в межах, необхідних для виходу з кризи, і не повинні суперечити іншим міжнародним зобов'язанням держави. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) показує, що застосування цієї статті зустрічається рідко і використовується тільки в особливих випадках. В українському контексті найбільш відомою справою є «Глебик проти України», де суд проаналізував законність обмеження прав під час надзвичайного стану. Прерогативою

національних органів влади є визначення наявності надзвичайної ситуації, однак Суд розглядає, чи виправдане таке рішення. Незважаючи на можливість обмеження певних прав, є такі які не можуть бути обмежені ні за яких обставин. До них відносяться право на життя (крім випадків законних бойових дій), заборона катувань, рабства і покарання без закону. У той же час, інші права, такі як право на приватність або свободу вираження поглядів, можуть бути обмежені, якщо це виправдано інтересами національної безпеки або державної політики. У своїх рішеннях ЄСПЛ аналізує, чи було втручання законним, необхідним і пропорційним і чи супроводжувалося воно достатніми правовими гарантіями. Особлива увага приділяється обмеженням права на свободу та особисту недоторканність, оскільки ця свобода може бути обмежена лише в певних випадках. Однак під час війни можуть виникнути ситуації, коли людей заарештовують з інших причин, наприклад, захоплення. Важливим аспектом є дотримання міжнародного права державами при відхиленні від своїх зобов'язань. Наприклад, у справі «Хасан проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ розглянув, чи сумісне затримання особи у збройному конфлікті з міжнародним гуманітарним правом. Держави, які відступають від своїх зобов'язань, зобов'язані повідомляти Генерального секретаря Ради Європи про причини, масштаби та тривалість таких заходів. Це створює додатковий механізм моніторингу, який допомагає запобігти зловживанням та забезпечити повагу до основних прав людини навіть у надзвичайних ситуаціях.

Відповідно до ст. 1 Протоколу першого до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права» [28]. А відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї. Високі

Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права» [29]. При цьому важливим є питання юрисдикції, оскільки подати скаргу до Європейського суду з прав людини можна щодо держави, яка є учасницею Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У цьому контексті варто згадати, що 16 вересня 2022 року Російська Федерація припинила бути стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і, відповідно, щодо порушень, вчинених з цього моменту, Європейський суд з прав людини не має юрисдикції щодо їх розгляду [30].

Ще одним важливим аспектом юрисдикції в контексті нашого дослідження є питання про те, яка держава несе відповідальність за оскаржувані дії відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Це визначає, під чію юрисдикцію підпадають подані скарги. У цьому контексті варто звернутися до рішення Європейського суду з прав людини у справі "Кіпр проти Туреччини" (заява № 25781/94). Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ відхилив аргументи Туреччини, яка заперечувала свою відповідальність за подані скарги, і постановив, що зазначені факти підпадають під її юрисдикцію відповідно до статті 1 Конвенції. Таким чином, Суд визнав, що Туреччина несе відповідальність за дії, які відбувалися на окупованій території Північного Кіпру. У своєму рішенні ЄСПЛ спирався на попередню справу "Луазіду проти Туреччини" (*Loizidou v. Turkey*), у якій було встановлено, що через військову присутність на півночі Кіпру Туреччина здійснює ефективний контроль над цією територією. Це означає, що вона відповідає за всі політичні та правові рішення, які ухвалюють місцеві органи самоврядування ("Турецька Республіка Північного Кіпру"). Крім того, Суд підкреслив, що відповідальність Туреччини поширюється не лише на дії її військових і державних посадовців, а й на дії місцевої адміністрації, оскільки її існування можливе лише завдяки підтримці Анкари. Це рішення стало важливим прецедентом у визначенні відповідальності держав за порушення прав людини на територіях, які вони фактично контролюють, навіть якщо формально вони їх не анексували.

У рамках міжнародних стандартів функціонування правосуддя в надзвичайних ситуаціях важливо відзначити, що Гельсінський заключний акт 1975 року накладає на держави-члени ОБСЄ зобов'язання поважати основні права і свободи людини. Документ також наголошує на необхідності заохочення та гарантування громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав, які є невід'ємною частиною людської гідності. Стаття 7 Закону підкреслює, що держави повинні дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань у галузі прав людини, зокрема тих, які містяться в міжнародних деклараціях та угодах, таких як Міжнародні пакти про права людини, якщо вони є юридично обов'язковими в цій країні. У звітах та офіційних документах ОБСЄ підкреслюється, що в кризових ситуаціях та при введенні надзвичайних ситуацій принцип верховенства права є особливо важливим. Вона заснована на повазі до міжнародно визнаних прав людини, включаючи право на справедливий суд, ефективний правовий захист і захист від довільного арешту або затримання. Незалежність судової системи неодноразово визнавалася міжнародним співтовариством як ключова умова дотримання верховенства права. Він гарантує дотримання права кожної людини на справедливий суд і гарантує, що судова влада залишається неупередженою навіть у складних умовах надзвичайного стану.

Міжнародні документи, такі як стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та стаття 15 Європейської конвенції з прав людини, передбачають можливість тимчасового обмеження певних прав під час надзвичайного стану для забезпечення стабільності суспільства. Водночас складається перелік прав, на які не поширюються обмеження незалежно від обставин. Ці права включають заборону катувань та жорстокого поводження, презумпцію невинуватості та гарантії справедливого судового розгляду, необхідні для захисту основних прав людини, зокрема права на ефективний засіб правового захисту. Варто зазначити, що навіть якщо в умовах надзвичайного стану дозволені правові обмеження, ці міжнародні стандарти повинні дотримуватися і закріплюватися національним законодавством. Такі заходи

повинні базуватися на принципах пропорційності та недискримінації, а їх застосування має бути виправданим з точки зору необхідності та доцільності за певних обставин.

Підсумовуючи сказане вище, функціонування судової системи в надзвичайних ситуаціях є важливим фактором забезпечення верховенства права та захисту основоположних прав людини. Збройна агресія Росії проти України, яка почалася в лютому 2022 року, ставить перед державою серйозні виклики у сфері правосуддя. У цих умовах першочерговими завданнями є збереження життя громадян, захист національного суверенітету та забезпечення ефективного правового захисту потерпілих. Порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема застосування заборонених методів ведення війни, масові затримання, тортури, руйнування житлових будинків і цивільної інфраструктури призводять до серйозних порушень прав людини. Роль міжнародного права особливо важлива в цьому контексті. Україна є учасником Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує фундаментальні права навіть у надзвичайних ситуаціях. Хоча стаття 15 Конвенції передбачає тимчасове відступ від зобов'язань у разі війни або іншої загрози для нації, всі обмеження повинні бути пропорційними і відповідати іншим міжнародним зобов'язанням держави. Європейський суд з прав людини неодноразово займався справами, що стосуються збройного конфлікту. У справі Кіпр-Туреччина, наприклад, суд встановив, що Туреччина несе відповідальність за порушення прав людини на окупованих територіях незалежно від офіційного статусу цих регіонів. Це рішення є важливим прецедентом відповідальності Росії за дії на тимчасово окупованих територіях України. У справі *Lawless v Ireland* Court також було зазначено, що всі обмеження прав у надзвичайних ситуаціях повинні бути виправданими і підлягати судовому розгляду. Практика ЄСПЛ показує, що навіть у часи війни та кризи обмеження прав людини повинні мати чіткі межі. Україна як сторона Конвенції повинна дотримуватися цих стандартів. Однак певні обмеження можуть бути введені під час дії воєнного стану, зокрема щодо свободи пересування, захисту приватного життя або свободи вираження поглядів, якщо

це виправдано інтересами національної безпеки. Однак є права, які не можна обмежувати ні за яких обставин - це право на життя, заборона катувань, рабства і покарання без закону. Питання відповідальності держави за порушення прав людини на війні також регулюється міжнародним правом. Важливим аспектом у цьому контексті є компетенція ЄСПЛ, який визнає не тільки відповідальність держав за дії своїх офіційних представників, а й за дії місцевої влади на ефективно контрольованих ними територіях. Наприклад, суд у справі Хасан проти Сполученого Королівства розглянув питання про затримання осіб, які перебувають у збройних конфліктах, та їх відповідність міжнародному праву. Функціонування судової системи в умовах війни має вирішальне значення для підтримки стабільності в державі. Гельсінський заключний акт 1975 року наголошує, що держави повинні поважати основні права і свободи людини навіть під час кризи. Визнається, що верховенство права є особливо важливим у надзвичайних ситуаціях і що незалежність судової системи гарантує справедливий суд. У цьому контексті міжнародні документи, такі як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Європейська конвенція з прав людини, передбачають, що навіть в умовах надзвичайного стану не допускається порушення таких прав, як презумпція невинуватості, захист від катувань та ефективний правовий захист. При цьому всі урядові обмеження повинні відповідати принципам пропорційності і недискримінації і бути чітко закріплені в національному законодавстві.

3.3 Шляхи вдосконалення діяльності суду у період воєнного стану

З початку повномасштабної війни українська судова система працювала у надзвичайних умовах, зіткнувшись з підвищеним тягарем і численними викликами, пов'язаними з воєнним станом. Незважаючи на труднощі, система правосуддя в країні не перестала функціонувати, а адаптувалася до нової реальності. Війна стала серйозним випробуванням для судової влади, яке супроводжується необхідністю швидко розглядати справи і забезпечувати

безпеку суддів і працівників суду, адекватно фінансувати судову систему і підтримувати її ефективність. Одним з найважливіших аспектів стабільної роботи є фінансова підтримка, оскільки недостатнє фінансування може перешкоджати функціонуванню судів. У 2023 році було збільшено бюджет судової влади, що сприяло частковому вирішенню нагальних питань, зокрема матеріального забезпечення суддів, працівників суду та підрозділів Служби захисту юстиції. Крім того, велика увага приділяється заходам безпеки судових органів у відповідь на зростаючі загрози, особливо повідомлення про мінування. Верховний Суд продовжує відігравати центральну роль у забезпеченні верховенства права шляхом розгляду великої кількості справ та проведення касаційних оглядів рішень підвідомчих судів. Незважаючи на виклики, судова система України демонструє наполегливість і здатність виконувати свої функції навіть в умовах воєнного стану. ЗСучасний стан судової влади в Україні нерозривно пов'язаний з її реформою в рамках всієї стратегії модернізації, яка включає не тільки судову систему, але й правозахисні та правоохоронні органи, а також державні та недержавні інституції, які активно працюють у сфері правоохоронної діяльності. Комплексний підхід до визначення цілей і завдань системи правосуддя в умовах воєнного стану дозволяє сформулювати подальші напрямки її розвитку, спрямовані на захист прав громадян, осіб без громадянства та держави в цілому. Особлива увага приділяється організації судочинства та забезпеченню ефективної справедливості в демократичній державі. Оскільки судова система є гарантом справедливого судового розгляду, вона повинна забезпечувати неупереджене ставлення до справ і дотримання правових норм незалежно від соціального або правового статусу осіб і організацій, які звертаються до суду, для захисту їх прав і законних інтересів.

Тепер варто проаналізувати основні зміни, які відбулися в процесуальному законодавстві під час війни.

По-перше, щодо особливостей та специфіки визначення територіальної підсудності. 03.03.2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо

визначення територіальної підсудності судових справ» [31], яким ч. 7 ст. 147 зазначеного Закону [32] було викладено в наступній редакції: «У разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя (далі – ВРП), що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду (далі – Голова ВС), шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення ВРП такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови ВС. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється» [32]. Враховуючи вище зазначене, можемо зробити висновок, що така редакція норми дає змогу пришвидшити процес зміни територіальної підсудності, закріпивши відповідні повноваження за Головою ВС. Тож, маючи такі повноваження, Голова ВС видав розпорядження щодо зміни територіальної підсудності судів, які знаходяться на тимчасово окупованій території України. У зв'язку з цим, усі справи які розглядалися такими судами, були передані іншим визначеним судам [33].

По-друге, щодо особливостей передачі матеріалів справи в умовах воєнного стану, варто зазначити, що 13.03.2022 р. Голова ВС видав розпорядження, яким встановлені рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення. Рекомендації стосуються організації евакуації з приміщень судів; вивезення справ, серверів, бухгалтерських документів; знищення документів, які містять державну таємницю тощо. Так, як зазначено в рекомендаціях, за умови відповідної можливості необхідно здійснити вивезення судових справ, насамперед тих, що перебувають у провадженні суддів, або хоча б здійснити вивезення найбільш важливих (резонансних) справ: матеріалів кримінальних

проваджень, у яких особа тримається під вартою; проваджень щодо неповнолітніх; проваджень щодо особливо тяжких злочинів; інших справ, розгляд яких може мати істотне значення для прав учасників процесу. Якщо такої можливості немає – забезпечити зберігання таких справ у сейфах в приміщенні суду [34].

Тому можуть виникнути ситуації, коли окремі справи, особливо цивільні, не передаються до іншого суду. Це може призвести до труднощів при завершенні перевірки відповідної процедури. При цьому існуюче процесуальне законодавство передбачає механізми стягнення втрачених судових документів. Якщо рішення суду не ухвалено, заявник залишає за собою право подати до суду нову заяву.

Що стосується особливостей судового процесу під час воєнного стану, то Рада суддів України та Голова Верховного Суду ухвалили 24 лютого 2022 року низку рішень та рекомендацій щодо функціонування судів в умовах війни. Серед запроваджених заходів є те, що судові провадження може бути тимчасово призупинено, якщо є небезпека життю, здоров'ю чи безпеці відвідувачів та працівників суду. Також можливе переведення персоналу суду на віддалену роботу, якщо цього дозволяють обставини. Розгляд справ може бути відкладено через бойові дії, а відвідування судових засідань можливе шляхом відеоконференції. Крім того, доступ до судових засідань обмежений для осіб, які не беруть участь у справі. Невідкладними справами можна займатися лише за письмовою згодою всіх осіб, які беруть участь у провадженні, а питання щодо обрання або продовження запобіжного заходу у вигляді утримання під вартою затягуванню не підлягають. Водночас воєнний стан визнається дійсною підставою для відновлення пропущених процесуальних термінів.

У статті «Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану» приділено особливу увагу особливостям відліку та перебігу строків під час воєнного стану. Безумовно, введення воєнного стану для багатьох осіб унеможливило вчасне подання тих чи інших документів до судових установ. Якщо на початку війни популярною була думка про те, що воєнний стан є

поважною причиною для визнання причин пропуску процесуальних строків поважними, то зараз все ж таки кожен суд виходить з поточної ситуації у відповідному регіоні. Голова ВС зазначив, що «воєнний стан є поважною причиною пропуску строків, але кожен суддя буде оцінювати цю причину індивідуально, у межах справи, яка розглядатиметься» [35].

З огляду на вищесказане, слід звернути увагу на дискреційні повноваження суду та відсутність універсальної норми, яка б визначала воєнний стан як автоматичну підставу для поновлення строків. Тому дотримання процесуальних строків залишається важливим аспектом. При цьому необхідно об'єктивно оцінити конкретні обставини справи і якомога швидше подати документи, щоб уникнути можливих юридичних ускладнень.

Тепер варто проаналізувати питання дистанційної участі в судових засіданнях. Дискусія про запровадження дистанційного судочинства стала актуальною навесні 2020 року, коли світ зіткнувся з пандемією COVID.-19. У відповідь на виклики, з якими стикнулася судова система, Верховна Рада України ухвалила низку законодавчих змін, які дозволять учасникам проваджень відвідувати засідання дистанційно, сприяючи реалізації їхнього права на справедливий суд. Державна судова адміністрація розробила порядок відеоконференцій під час судового розгляду. Впроваджено використання системи Easy.Con та інших технічних засобів, що дало можливість проводити судові розгляди у відеорежимі. Завдяки цьому механізму судове провадження продовжувалося в умовах карантинних обмежень. Воєнний стан, однак, створює набагато складніші перешкоди для здійснення дистанційного правосуддя. Враховуючи постійні загрози ракетних ударів і озброєння повітряного базування, в Україні практично немає безпечних місць. Судді, позивачі та працівники суду зобов'язані переривати засідання та переходити до укриттів. Це ускладнює розгляд справ і призводить до затримок у здійсненні правосуддя. Особливо гострою ситуація стала після трагедії в Миколаєві, коли в результаті ракетного обстрілу будівлі облдержадміністрації, де знаходився Господарський суд Миколаївської області, загинули працівники суду. У зв'язку з частими

перенесеннями судових засідань проблема організації віддаленого провадження потребує подальшого розгляду з урахуванням необхідності дотримання принципів справедливості та забезпечення безпеки всіх її учасників. Крім організаційних аспектів, ефективне проведення онлайн-зустрічей вимагає відповідних технічних і нормативних змін. Ініціативні групи продовжують працювати над розширенням можливостей дистанційного судочинства не тільки для сторін, а й для суддів. Однак у цей час найкращим варіантом є використання ресурсів електронного суду, які дозволяють подавати документи онлайн, отримувати процесуальні матеріали та дізнаватися про хід справи.

Що стосується судових повідомлень, то варто зробити акцент на тому, що враховуючи нестабільну ситуацію на всій території України, відправка судових повісток поштою деякими судами тимчасово припинена. Водночас, про дату та час судового засідання можна дізнатись в особистому кабінеті в системі «Електронний суд» або безпосередньо на сайті відповідного суду. В теперішніх умовах багато людей були вимушені покинути свій дім, не повідомивши з очевидних причин суд про зміну місця свого проживання. Це в свою чергу породило ситуації, коли суд або учасник справи направляє документи іншому учаснику справи на відому поштову адресу. Учасник справи, який тимчасово проживає в іншій місцевості, в такому випадку не має змоги отримувати відповідні документи. Як було зазначено раніше, система «Електронний суд» надає широкий спектр можливостей для учасників справи як подавати документи, так і знайомитись з наявними у матеріалах справи, отримувати інформацію про хід розгляду справи тощо [36].

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень, переліку справ та послуг з розподілу справ був тимчасово обмежений. Це сталося через масовані хакерські атаки на ці веб-ресурси. Однак сьогодні певна частина інформації знову відкрита для загального доступу. Навіть дані про суддів та керівників судів зараз недоступні на відповідних сайтах, насамперед на сайті судової влади. Це зумовлено необхідністю забезпечити безпеку їх життя та здоров'ю. Також

раніше Рада суддів рекомендувала обмежити доступ до судових засідань інших осіб, окрім учасників судового процесу [37].

Також варто згадати про те, що у Верховній Раді 26 квітня було зареєстровано «Проект закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану)» № 7316. Метою прийняття проекту закону була запровадження дієвих механізмів здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану, зокрема шляхом надання можливості здійснення повноважень секретаря судового засідання іншими працівниками апарату суду; можливості виконувати повноваження секретаря судового засідання дистанційно; можливості додаткового повідомлення учасників судового процесу про розгляд справи будь-якими можливими засобами, на всі відомі засоби комунікації (телефонограма, СМС-повідомлення, електронна пошта, повідомлення у месенджерах тощо), та через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України; а також шляхом розширення сфери застосування письмового провадження при розгляді судових справ у судах всіх юрисдикцій та шляхом поширення на період дії воєнного чи надзвичайного стану особливостей розгляду судових справ, аналогічних тим, які застосовувалися у зв'язку із введенням карантину з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) [38].

Цей законопроект був відхилений з об'єктивних причин. Передача обов'язків секретаря судових засідань іншим працівникам суду виявилася недоречною в декількох аспектах. По-перше, на цій посаді вбачається наявність вищої юридичної освіти у сфері «права» або «правозастосування» не нижче рівня молодшого спеціаліста. По-друге, не було чітко визначено механізм виконання цих завдань іншими працівниками суду: чи то внутрішня робота за сумісництвом, тимчасова передача, заміна або просто розширення службових функцій секретаріату. Причому не всі працівники судового апарату здатні

поєднати свої основні завдання з додатковими завданнями секретаря судового засідання.

Законопроектом також внесено зміни до правил повідомлення сторін, які не мають офіційної електронної адреси, першого судового засідання під час воєнного або надзвичайного стану. Одним з нововведень було б використання месенджерів для відправки повідомлень. Однак такий підхід може бути підданий зловживанню, оскільки будь-яка особа, яка має доступ до облікового запису користувача в Messenger, може підтвердити отримання судового наказу замість фактичного адресата. В такому разі більш доцільним було б використання мобільного додатку «Дія», оскільки в ньому використовується електронний цифровий підпис, що значно підвищує рівень безпеки і надійності отриманих повідомлень.

Також законопроектом було передбачено додаткові можливості розгляду справи судом у порядку письмового провадження. При цьому у ч. 8 ст. 194 КАСУ закріплено право сторони, яка не є суб'єктом владних повноважень, подати клопотання про розгляд справи в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів або клопотання про розгляд справи в порядку загального провадження в приміщенні суду. Разом з тим, в абз. 2 ч. 8 ст. 194 КАСУ встановлено, що розгляд справи без повідомлення (виклику) учасників справи (в порядку письмового провадження) за наявними у справі матеріалами можливий у разі направлення судом сторонам повідомлення про такий розгляд справи у спосіб та у порядку, визначеному цим Кодексом, а також у разі надходження до суду підтвердження про отримання сторонами цього повідомлення. У зв'язку з цим, виникає питання доцільності отримання судом від сторони справи, яка є суб'єктом владних повноважень, підтвердження факту отримання повідомлення суду про розгляд справи в порядку письмового провадження, якщо в абз. 1 ч. 8 ст. 194 КАСУ суб'єкт владних повноважень не наділений правом подати клопотання про розгляд справи в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду або в приміщенні суду під час дії воєнного чи надзвичайного стану. Це ж зауваження

стосується і змін до ч. 4 ст. 311 КАСУ щодо розгляду справи в апеляційному провадженні [38].

Українська система правосуддя, що діє в умовах воєнного стану, показала свою стійкість і здатність адаптуватися до нових викликів. Незважаючи на значні труднощі, пов'язані з безпекою, фінансуванням та організацією судочинства, вона продовжує виконувати свою головну функцію - забезпечення справедливості. Зміни, внесені до законодавства, спрямовані на оптимізацію процесу розгляду справ, зокрема шляхом адаптації територіальної юрисдикції, можливості дистанційної участі в судових процесах та адаптації процесуальних питань до реалій війни. Однак є ще ряд проблем, які необхідно вирішити. Важливим питанням є забезпечення безпеки суддів, працівників судів та судових справ, що потребує не лише належного фінансування, а й стратегічного планування. Війна ще більше ускладнила громадянам доступ до суду, особливо у випадках втрати судових матеріалів або фізичної неможливості проведення засідань. Одним з ключових завдань на майбутнє є подальший розвиток цифрових технологій у сфері правосуддя, зокрема розширення функціоналу електронного суду та інтеграція захищених систем зв'язку для оповіщення учасників процесу. Також важливо забезпечити стабільний доступ до судової інформації при збереженні балансу між відкритістю даних і захистом державної безпеки. Незважаючи на всі труднощі, судова система України виявилася життєздатною і готовою до змін. Військові реалії стали не тільки випробуванням, але й каталізатором реформ для зміцнення верховенства права та підвищення ефективності судових процесів. Здатність української правової системи відповідати сучасним викликам і гарантувати громадянам доступ до справедливого і неупередженого правосуддя навіть у найскладніших умовах залежатиме від того, наскільки швидко і ефективно можуть бути здійснені необхідні зміни.

Висновок

Судова влада є ключовим механізмом забезпечення верховенства права, який продовжує формувати основу демократичного устрою держави. У військових конфліктах права людини часто опиняються під загрозою: вони можуть бути тимчасово обмежені або навіть порушені введенням спеціальних правових

систем. Зокрема, під час дії воєнного стану можливе встановлення певних обмежень прав громадян, які мають бути обґрунтованими, відповідати принципу пропорційності та не впливати на основні права. У цих умовах саме судова влада відіграє важливу роль у дотриманні цих кордонів і залишається незалежною інституцією, що захищає права людини. Гарантування прав і свобод громадян є невід'ємною частиною легітимності державної влади, оскільки сприяє зміцненню довіри суспільства до державних інституцій та підтверджує спроможність держави виконувати свої зобов'язання перед громадянами. В умовах сучасних викликів в Україні державотворчі процеси спрямовані на зміцнення принципу захисту прав і свобод людини. Термін «захист» в сучасному розумінні означає захист від загроз і небезпек, а також забезпечення недоторканності прав і законних інтересів. У правовому полі цей термін має особливе значення, оскільки він передбачає як обов'язок держави забезпечувати дотримання прав людини через відповідні інститути, так і право кожного громадянина на захист своїх інтересів у разі порушення цих прав.

1. У мирний час суди забезпечують доступ громадян до правосуддя, розглядають справи, пов'язані з порушенням законодавства, та підтримують баланс між державою і громадянами. Введення воєнного стану не змінює основних функцій судової влади, але вимагає адаптації її роботи до нових умов. Перед судовою владою стоїть низка викликів, зокрема необхідність евакуації з небезпечних регіонів, кадрові труднощі та обмежений доступ громадян до правосуддя в зонах бойових дій. Незважаючи на ці труднощі, суди залишаються центральним механізмом забезпечення справедливості та відновлення порушених прав. Вони відіграють важливу роль у військових злочинах, захисті прав внутрішньо переміщених осіб та вирішенні цивільних та адміністративних спорів. Термін «захист» у цьому контексті стосується відновлення справедливості та включає низку правових механізмів, спрямованих на усунення порушень. Механізм захисту прав людини складається з двох взаємопов'язаних компонентів: організаційної та функціональної. До

першої належать державні установи, органи місцевого самоврядування, державні службовці, громадські організації та міжнародні інституції, що займаються правозахисною діяльністю. Функціональний аспект включає практичні заходи, спрямовані на запобігання порушенням, відновлення порушених прав та притягнення винних до відповідальності. Конституція України є основою цього механізму, оскільки встановлює основні права і свободи громадян, гарантії їх дотримання та правові засоби. Він визначає, що судова влада повинна забезпечити реалізацію і захист прав і свобод кожного громадянина навіть в умовах воєнного стану. Згідно зі статтею 64 Конституції України, під час воєнного стану допускається обмеження деяких прав громадян. Однак ці обмеження не можуть стосуватися так званих абсолютних прав, які залишаються недоторканими за будь-яких обставин. До них належать рівність усіх перед законом та рівність конституційних прав і свобод (ст. 24 КУ), право на громадянство та його зміну (ст. 25 КУ), право на життя (ст. 27 КУ), недоторканність людської гідності (ст. 28 КУ), свобода та особиста недоторканність (ст. 29 КУ), право на житло (ст. 47 КУ), право на судовий захист (ст. 55 КУ) та право на правову допомогу (ст. 59 КУ).

2. В умовах воєнного стану забезпечення верховенства права стає фундаментальним орієнтиром для роботи судової влади, яка стикається з численними викликами, що потребують оперативної адаптації. Одним з найважливіших аспектів є збереження незалежності судової влади, оскільки в умовах війни існує підвищений ризик посилення політичного чи адміністративного тиску. Вплив виконавчої влади, військових адміністрацій або інших структур може поставити під загрозу неупередженість судових рішень - що в свою чергу суперечить верховенству права, згідно з яким правосуддя має здійснюватися виключно на основі закону, а не політичної доцільності. Щоб гарантувати безперервність здійснення правосуддя та захистити право громадян на доступ до суду навіть в умовах окупації або бойових дій,

було впроваджено механізм зміни територіальної підсудності. Відповідно до Закону України від 3 березня 2022 року «Про внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України "Про судоустрій і статус суддів"», справи з тимчасово непідконтрольних або небезпечних регіонів можуть бути передані до функціонуючих судів в інших частинах країни.

3. Такий підхід не тільки забезпечує безперервність процедури, але і є практичним проявом верховенства права, згідно з яким кожен має право на справедливий судовий розгляд у розумні строки незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону. Гарантії правосуддя не можуть бути припинені через збройний конфлікт — навпаки, саме в кризових обставинах держава має демонструвати свою прихильність до правових цінностей, дотримання процедур і справедливості. Одним з найважливіших викликів під час воєнного стану є забезпечення дотримання процесуальних правил навіть у спрощених або адаптованих процедурах. Суди часто змушені працювати в умовах обмежених ресурсів і часу, що може вплинути на якість судових рішень і неухильне дотримання процесуальних норм. Не менш важливою є фізична безпека судових органів та їх персоналу. Захист судів повинен не тільки забезпечувати захист будівель і технічної інфраструктури, а й безперервність функціонування правової системи, яка відіграє ключову роль у захисті прав громадян. Особливо гостро ця проблема стоїть у регіонах, де відбуваються активні бойові дії. Суди можуть бути знищені, їх персонал повинен бути евакуйований, а загроза життю суддів та інших співробітників значно зростає. Тому безпека судової системи в умовах воєнного стану є невід'ємною частиною загальної стратегії держави з підтримання правопорядку і стабільності.
4. В умовах воєнного стану забезпечення рівного доступу до правосуддя є не лише важливим завданням судової системи, але й необхідною передумовою для реалізації верховенства права. Всі громадяни,

незалежно від місця проживання або особистої ситуації, повинні мати можливість звернутися до суду і ефективно захистити свої права. Це стосується, зокрема, внутрішньо переміщених осіб, які внаслідок бойових дій втратили доступ до судових органів за місцем свого постійного проживання. Забезпечення верховенства права вимагає, щоб справедливість була доступною для всіх - без дискримінації, бар'єрів або затримок. З цієї причини держава зобов'язана створити умови, які дозволять внутрішньо переміщеним особам вільно подавати позови незалежно від їх поточного місця проживання та відвідувати засідання суду (навіть дистанційно) та отримувати необхідні процесуальні документи. У контексті верховенства права модернізація судової системи є особливо важливою. Сюди входить широке впровадження цифрових технологій, які дозволяють організувати судовий розгляд у віддаленому форматі. Важливим елементом цієї трансформації є не тільки створення відповідних онлайн-платформ, а й забезпечення суддів та працівниками суду сучасними технічними засобами. Одним з найбільш ефективних інструментів забезпечення доступу до правосуддя є електронний суд. Верховний Суд визнав на практиці допустимість подання процесуальних документів в електронному вигляді при їх підписанні кваліфікованим електронним підписом і подачі через офіційну електронну судову систему. Це дозволяє сторонам процесу взаємодіяти з судом на відстані, що особливо важливо в ситуаціях збройного конфлікту. Таким чином, реалізація верховенства права в умовах воєнного стану потребує системного оновлення судової інфраструктури, впровадження сучасних технологій та адаптації правових процедур до нових викликів. Тільки таким чином держава може гарантувати кожному громадянину рівний доступ до правосуддя - незалежно від часу, місця та обставин. Це пов'язано з тим, що без застосування ЕЦП юридичну силу документа гарантувати неможливо. Таким чином, заяви, подані без належного цифрового підпису,

вважаються несумісними зі встановленими стандартами і тому не можуть бути прийняті до розгляду судом. Крім технічних і юридичних аспектів електронного документообігу, існує ще один важливий виклик - відповідність міжнародним стандартам правосуддя. В умовах війни особлива увага міжнародної спільноти спрямована на Україну, і будь-яке порушення судових процесів може бути використано як аргумент проти країни на міжнародній арені. Україна повинна не тільки виконувати свої внутрішні зобов'язання, а й дотримуватися принципів верховенства права, закріплених у міжнародних договорах і угодах.

5. У сфері правосуддя міжнародні стандарти поділяються на обов'язкові та рекомендаційні. Обов'язковими документами є Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. Вони закладають основні принципи правосуддя, включаючи право на справедливий суд, рівність перед законом для всіх, доступ до правової допомоги та незалежність судової влади. Крім обов'язкових стандартів, існує ряд міжнародних документів, які, хоча і рекомендаційні, відіграють важливу роль у формуванні юридичної практики та законодавства. Серед них Бангалорські принципи поведінки суддів (2006), які визначають етичні стандарти судової системи, та Європейська хартія про статус суддів (1998), яка містить рекомендації стосовно забезпечення незалежності суддів, їхніх прав та гарантій. Виконання міжнародних зобов'язань є не лише питанням репутації України на світовій арені, а й запорукою ефективного захисту прав людини. Особливо це актуально в період воєнного стану, коли правова система працює в екстремальних умовах, а ризики порушень прав громадян зростають. Дотримання міжнародних стандартів правосуддя сприятиме посиленню довіри до судової системи України, забезпечить її стабільність та сприятиме подальшій інтеграції в європейський правовий простір. Загалом, електронний документообіг у судочинстві – це один із ключових

напрямів розвитку судової системи, який потребує подальшого законодавчого врегулювання. Водночас суди повинні суворо дотримуватися міжнародних стандартів, навіть у складних умовах війни, щоб забезпечити справедливість і законність усіх судових процедур.

6. Окремо слід зазначити, що рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є обов'язковими для виконання Україною, національні суди зобов'язані враховувати практику ЄСПЛ при розгляді справ. Рішення Європейської Ради від 23 червня 2022 року про надання Україні статусу країни-кандидата на членство в ЄС також зобов'язує впроваджувати європейські правові стандарти та реформи у сфері правосуддя. З метою забезпечення виконання цих зобов'язань Верховна Рада України прийняла постанову № 2483-IX від 29 липня 2022 року, яка визначає кроки щодо інтеграції до правової системи ЄС. Україна має адаптувати свою судову систему до міжнародних стандартів, використовуючи досвід розвинених демократичних країн та консультативну підтримку європейських інституцій.
7. Серед основних викликів для системи правосуддя в умовах воєнного стану є відновлення порушених прав громадян і зміцнення довіри суспільства до судової системи. Судова система повинна реагувати на значне збільшення скарг на порушення прав людини, бути підготовлені обмеження пересування, недотримання соціальних гарантій тощо. Водночас важливим аспектом є прозора та ефективна комунікація з громадянами, яка необхідна для подолання соціальних протиріч, боротьби з маніпуляціями та зміцнення авторитету судової влади. Прозорість судочинства та відкритість у прийнятті рішень мають стати найважливішими інструментами забезпечення довіри суспільства до системи правосуддя. Таким чином, судова влада має вирішальне значення для захисту прав людини і верховенства права навіть у складних умовах воєнного стану. Вона повинна залишатися незалежною,

гарантувати рівний доступ до правосуддя для всіх громадян і відповідати міжнародним стандартам у цій сфері.

Отже, судова влада відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права навіть в умовах воєнного стану. Незважаючи на обмеження, які можуть бути накладені, суди залишаються гарантом захисту прав і свобод громадян, зокрема тих, які є абсолютними і не можуть бути обмежені ні за яких обставин. Водночас військові дії створюють нові виклики: необхідність евакуації судів, кадрові проблеми, обмежений доступ громадян до правосуддя, загроза політичного впливу та ризик порушень процесуальних норм. Адаптація судової системи до нових реалій вимагає впровадження цифрових технологій, зокрема електронного підпису, а також забезпечення безпеки суддів та персоналу суду. Дотримання міжнародних стандартів у сфері правосуддя є надзвичайно важливим, оскільки війна привертає увагу міжнародної спільноти, і будь-яке порушення правових процедур може мати серйозні наслідки для України. Успішне функціонування судової системи в кризових умовах є запорукою довіри громадян до державних інститутів, збереження демократичних цінностей та подальшої інтеграції України в європейську правову сферу. Система правосуддя повинна не тільки швидко реагувати на нові виклики, а й виступати гарантом правопорядку навіть у найскладніших обставинах.

Використані джерела :

1. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 08.05.2025).
2. Kostenko O.M. How to prevent wars? *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (7): 3—10. URL: <https://doi.org/10.15407/visn2024.07.003>
3. Коломоець Т. Виступ на міжнародній науково-практичній конференції «Мир через право: військові конфлікти та виклики правосуддя» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківського національного університету внутрішніх справ. – URL: <https://ri.kup.edu.ua/v-kup-nan-ukrainy-proyshla-mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-myr-cherez-pravo-viyskovi-konflikty-ta-vyklyky-pravosuddia/>. (дата звернення 08.05.2025).
4. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Офіційний вісник України. 2004. № 45. С. 41. Ст. 2975.
5. The Rule of Law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General, Doc. S/2004/616, 23 August 2004. (para 6). URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616>. (дата звернення 08.05.2025).
6. Voorhoeve, Joris, *From War to the Rule of Law: Peace Building after Violent Conflicts*. Amsterdam University Press., 2007. 203 p. URL: <http://surl.li/ddqys>. (дата звернення 08.05.2025).
7. . Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 8. С. 14–20
8. Європейська конвенція з прав людини. Закон від 04.11.1950 р. № 995_004. Станом на 01.02.21 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення 08.05.2025).

9. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України від 13 червня 2019 року № 4-р/2019
10. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 2-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Марго Поліни Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 1 частини п'ятої, частини сьомої статті 454 Цивільного процесуального кодексу України
11. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону [Електронний ресурс] // Верховний Суд України. – URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/press-centr/zmi/1011199?utm_source=chatgpt.com, вільний. – Назва з екрана. (дата звернення 08.05.2025)
12. Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>. (дата звернення 08.05.2025).
13. Тружильо І. Права людини, мир та поняття права. Історія незавершеної правової революції. Мир, заснований на правах людини. Philosophy of Law and General Theory of Law. 2019. № 1. С.175-200. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/186525>. (дата звернення 08.05.2025).
14. Порухення принципу юридичної визначеності у змінах до Кримінального кодексу під час війни [Електронний ресурс] // Центр політико-правових реформ. – URL: <https://pravo.org.ua/blogs/porushennya-pryntsypu-yurydychnoyi-nevyznachenosti-u-voyennyh-zminah-kryminalnogo-kodeksu-ukrayiny/>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.05.2025.
15. Рішення від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>

16. Альбрехт Петер-Алексис Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Пер. с нем. Г.Г. Мошака. Харьков: Право, 2012. 184 с.
17. Юдківська Г.Ю. Принцип пропорційності в системі захисту прав людини (матеріали конференції). Слово Національної школи суддів України. 2015. № 4. С. 118–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2015_4_22. (дата звернення 08.05.2025).
18. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 09 берез. 2022 р. № 2112-IX [Електронний ресурс]. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.05.2025.
19. РСУ опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Ради суддів України. – Опубліковано: 02.03.2022. – URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu->, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.05.2025.
20. Постанова Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 22 трав. 2023 р. у справі № 260/1851/22 [Електронний ресурс] // VERDICTUM. – URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/111036099?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.05.2025.
21. Постанова Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 12 листоп. 2024 р. у справі № 380/11916/22 [Електронний ресурс] // VERDICTUM. – URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/123060140?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.05.2025
22. Доказування злочинів про колабораційну діяльність: проблемні питання закону [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав

- людини. – URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/dokazuvannia-zlochyniv-pro-kolaboratsiynu-diialnist-problemni-pytannia-zakonu/?utm_source=chatgpt.com, вільний. – Назва з екрана.
23. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» від 20 груд. 1991 р. № 2011-ХІІ (із змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> , вільний. – Назва з екрана.
24. Постанова Верховного Суду від 10 жовт. 2024 р. у справі № 420/1717/22 [Електронний ресурс] // ПРОТОКОЛ. – URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_10_10_2024_roku_u_spravi_420_1717_22/, вільний. – Назва з екрана.
25. Постанова Верховного Суду від 11 жовт. 2024 р. у справі № 280/2574/23 [Електронний ресурс] // Національна асоціація адвокатів України. – URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/Дайджест_щодо_соціальних_прав_військовослужбовців_2024.pdf, вільний. – Назва з екрана.
26. Case of Cyprus v. Turkey [Електронний ресурс] // HUDOC. – URL: [https://hudoc.echr.coe.int/Eng#{%22itemid%22:\[%22001-59454%22\]}",](https://hudoc.echr.coe.int/Eng#{%22itemid%22:[%22001-59454%22]}) вільний. – Назва з екрана.
27. Case of Lawless v. Ireland [Електронний ресурс] // HUDOC. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57518%22\]}",](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57518%22]}) вільний. – Назва з екрана.
28. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text , вільний. – Назва з екрана.
29. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text , вільний. – Назва з екрана.

30. The Russian Federation ceases to be a Party to the European Convention on Human Rights [Електронний ресурс] // HUDOC. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22:%5B%22003-7435446-10180882%22%7D%7D>}, вільний. – Назва з екрана.
31. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 03 берез. 2022 р. № 2112-20 [Електронний ресурс]. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 02.12.2022.
32. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-19 [Електронний ресурс]. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 02.12.2022.
33. Офіційний веб-сайт Верховного Суду [Електронний ресурс]. – URL: <https://supreme.court.gov.ua>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 02.12.2022.
34. Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення: Розпорядження Голови Верховного Суду від 13 берез. 2022 р. № 6/0/9-22 [Електронний ресурс]. – URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00828>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 02.12.2022.
35. Робота судів України в умовах воєнного стану [Електронний ресурс] // ЮРЛІГА. – URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-v-umovakhvonного-stanu, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 02.12.2022.
36. Як українська судова система працює під час війни [Електронний ресурс] // DEJURE Foundation. – URL: <https://dejure.foundation/tpost/vsoov6dhy1-yak-ukranska-sudova-sistemapratsyu-pd-c>, вільний. – Назва з екрана. – Дата звернення: 02.12.2022.
37. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського

процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану): проєкт Закону України від 26 квіт. 2022 р. № 7316 [Електронний ресурс]. – URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39489>, вільний. – Назва з екрана.